

• • • • 2-УЖОҒУР ТІЛ-ІМЛА • • • • КӘНПИРИНСИЈСИНІҢ ТОХТАМЛІРІ

13—18/V 30 җ.

(QAZAQISTAN MAARIP KӘMISARIJATI, ILMI KENIШINIҢ TAPШURШI BOJICA JEZILDI).

Резолюции и материалы 2 всеуыгурской
научно-орфографической конференции,
созванной ЦКНТА 13—18 мая 1930 г.
в городе Алма-Ата

По заказу В. Ц. К. Н. Т. А.

QAZAQISTAN BASHMISI

1 9 3 2

ƏSKƏRTİŞ:

*Qolunlardiki „ikkinçi til—imla kənaşmisi-
sinin matirijalliri“ nin öz vaxtidin bir munca
kecikip ciqişiqə sivəp, birinçidin: Qazaqistan
basmisida ujqurca tert hərpinin joqliqi bolsa,
ikkinçidin: bir munca texniciski jaqlar sivəp
eoldi.*

*Şunin, bilən billa kənaşmə aldida jezilqan
„Turumtaf“ joldaşnin, maqalisi tepilmiqasqə
kirtilnidi. Kitapni oqcilardin məzur keciriş-
lurini sorajmiz.*

Kənpirinsijə eciloqanda.

30 nci jil majnin 13 də Almutidiki az millətlər qulubida ikkinçi ujqur til—imla kənpirinsijəsi eğıldi. Kənpirinsijəni Qazaqistan maarip kəmisarlıqı namidin joldaş Əjjubi ecip, madaq dedi:

Avalqi patşa zamanıda rusijədə 60 ləp millətlər bolsa, şularnin ecidə pəqət uluq rus tili həkym syrər edi. Başqa millətlərinin tili „can“ astida qalqan edi. Kənaşlər həkymiti vaxtida kamunislar partijsinin jol başcılıqı bilən u, „can“ astida qalqan millətlərinin imlasi, ədəbi tili işlənməktə; şü cymlidin əktəbir inqilabiqicə hər qandaq jazma ədəbijatqə ege bolmiqan ujqur əmgəkciliri, hazırqi vaxta ikkinçi kənpirinsijəni etkəzginə turidu.

Bu, kənpirinsijə tyryk tilliri alimlərinin qatnışı bilən etməkcə. Bu, kənpirinsijənin, yaxşı neticiləri bərişigə delil. Kənpirinsijədə 28 nci jili Səmərqəndə bolqan kənpirinsinin toxtamlirinin, nə qatarlıq işkə aşurulqanlıqı toqruluq sezlyny, jeni quruluştin tuqqan jeni vezipilərgə öz toxtamlirida kənək orun bərmək. Bu kənpirinsijə, Səmərqəndə bolqan kənaşminin toxtamlirini təksiriplə əməs, bəlkə mədəni quruluşimizda tuqqan jeniliqləri puxtulıq bilən işləmək. Bu, kənpirinsijənin jənə bir xususijiti, tilcilirimizda bolqan talaş—tərtişləri bir jərgə çəmləp, ularnin bəşini bir jərgə qoşmaq.

Pirzidijumqə sajlanoqlar.

Pirzidijumqə təvənkə joldaşlar sajlandı: Çiltajup, Qulbəşərup, Samajlovic, Coldibajup, Muhəmmədij, Əjjubi, Nuqmanup, Malup, İsmajilup, Qurban-nijazıva və kərimi.

Hərmetlik pirzidijumqə cavaklar bilən: İstalin, Kalinin, Galaşşukin, Aqam əli oqlı, Ərnazarup həm Axunbabajup joldaşlar sajlandı.

Təbarik sezlər.

Qazaqistan maarip kəmisarlıqıdin ciqip sezligen joldaş Coldibajup ezinin təbarikləş seziyə şundaq dedi:

Kynciqış əmgəkciliri əktəbir inqilabiqicə orus əmgəkciliri bilən billa, bəjlar qolida ezilip kəldi. Şunin kəjnədə, şəriq xəliqliri öz mədəniyyətini, öz tili bilən elip bəralmaj, bəlkə hakim sinipnin tili hakim bolup kəldi.

Kənaşlər həkymiti quruluşı bilən, kənaşşarqidiki millətlər kamunislar partijsinin jolbaşcılıqı astida, öz mədəniyyətini öz tili bilən tərəqqi qilduruşqə başlidi. Şü cymlidin ujqur əmgəkciliri asta—asta bolsumu öz tilini işləməktə, amma Qazaqistandiki az millətlər arisida ketip barqan işlər nəjiti sus. Şü qatarda ujqurlar arisida Qazaqistan maarip kəmisarijati, degəndək işləmidi. Bunin əlvəttə bir munca umumi səvəsliri bar.

Bunundin kejin, hazırqi quruluşimizqə lajiqləşturup, az millətlər arisidi kimədəni—maarip işlərini ətrafliq qoloqə almaqcimiz. Şü cymlidin ujqur əmgəkcilirinin mədəni ihtija çini etymək. Qazaqistan maarip kəmisarlıqı ujqur tilcilirinin pytkyl ujqur əmgəkcilirigə bir ədəbi til işlişigə işinidu.

Qulbəşərup (Sajuzluq jeni tyryk ilipbə mərkəzlik kəmititidin): jeni ilipbəni pytkyl tyryk millətləri najiti yaxşı qarşı aldı. Ləjkin az millətlər arisida qilingan işlər az boldi. Şu az millətlərin arisida ujqur əmgəkcilirimu bar. Bularnin arisidimu qilingan işlər joq degidək az.

Mərkəzlik jeni ilipbə kəmititi az millətlər artisidiki işləri typlygrək elip ketiş ycyndə, najiti yaxşı əhmijət bərivatidu. Bu kənpirinsijə til məsilisinilə həl qilməy, bəlkə hazırqı tyryk jeni elipbəsinə qarap, uni əməlgə aşuryş ycyndə işləş kerək.

Az millət əmgəkciləri bu jolda kejin qalmasqa kerək. Az millətlərgə mərkəzlik tyryk jeni elipbə kəmititi əlvəttə yardım bəridu.

Jəsisun kommunistlər partijisil

Jəsisun ujqurnin öz ilmi kyçiləri bilən qılqan kənpirinsijisi!

Şonərup (Qazaqistan jeni elipbə kəmititidin): til—imla məsilisi mədəniyyətin bir putuqi.

Qazaqistan maarip kəmisarlığı, ujqurların til—imlasini jəşis işigə kərişivatidu. Əlvəttə, til—imla məsilisini jəşməy, mədəniyyətini tərəqqi qildurmuş mymkyn əməs; bu kənpirinsijnin ujqurlar ycyndə bir ədəbi til tyzyşidə sək—şybi iliz joq. Bu cən işni nəticilik qilip ciqiriştə, Qazaqistan jeni ilipbə kəmititi toluq işinidu.

Samajlovic (Sajuzluq akademişə nauka): əktəbir inqilabının nəticisidə silər bir munca onuşluqlarqa egə boldundar.

mana bygyn mədəniyyətin bir tyrygi bolqan, til—imla məsilisini əşkini turisilər.

Bunundin kejin, ottira azijada bolqan jərdə, ujqur xəlqinin bilim, mədəniyyət jəqlirini kətyrştə, Kənəşlər sajuzi həm onun ilmi çəjləri qoludın kəlgən jərdəmgə təjjar!

Sajuzluq pən—akademijə qeşida bundin kajin ujqur xəlqlirinin mədəni şlişigə qatnişis həm ujqurların pən—akademijə işcilirini jieticətyrştə, hər qandaq jərdəmgə hazırız. Hazırqı kənpirinsijdə, ədəbi tilni bir şəkildə jişizkə hic qandaq şikimiz joq. Bu kənpirinsijnin nəticilik bolup ciqişini tiləjmən.

Aşurup (Təşkən ali, ottira məktəplərdə oququci ujqur oququçiliridin): Səmərqəndə bolqan ilmi kənəş ujqur tilinin bir ikənligini isbatlap kətkən edi. Biraq, atalqu, imla və başqa məsillər toqruqluq ciqərən toxtamların tolusi əməlgə aşqini joq. Bu kənpirinsijə ujqur tilinin bir ikənligini teximur cinraq isbatlap, jeni nərsiləri öz toxtamlarında kərsytup əməlgə aşurisiqə işinimiz.

Xəbərup (Burət—manqul çymhuriyitidin): hazırqı vaxtıda pytkyl Kənəşlər Sajuzida satsijalizim quruluşu najiti capsan syrəttə aldiqə bəsvatidu.

Biznin mədəniyyətimiz, egilik quruluşu bilən bir syrəttə məniş kerək. Burət—manqul 10 əsir ujqur imlasini qəbul qilip şunun bilən əməl qilip kəldi.

Amma, hazırqı quruluşqa u ilipbənin jəraqsız ikənligi məlym. Həzi biz jeni tyryk ilipbəşigə kəcyvatimiz. Jeni tyryk ilipbəsi, silər bilən biznin mədəniyyətimizni ymləştyrşkə katta amil.

Bizdin satsijalizim quruluşu şuni tələp qilidu; bu kənpirinsijnin onuşluq boluşini tiləjmən.

Nuqmanup ("Qutuluş", gezitinin çuvəskər ridakturi):

Dahimiz Lenin "jeni ilipbə şəriqtə inqilap jəsajdu" degən, Həqiqəttə, jeni ilipbə şəriqtə inqilap qılqanlıqini iş jyzidə kəryp turimiz. Til—imla məsilisidimu, jeni ilipbənin tutqan orni hisapsız cən.

Ujqur əmgəkcilirinin ədəbiyyətini toqduruş, onun tərmaqlirini cinitiş, ujqur əmgəkciləri ottira azija millətləri bilən qolqa—qol tutuşup mənişi kerək. Mana, bygynki kənpirinsijə şu işlər toqruqluq əsasi jolları bəlgyləjdu dəp işinimən. Ujqur ədəbiyyəti əktəbir inqilabının bəlisi. Biznin ədəbiyyətimiz jəş. Hazırqı mətbuatımız pytkyl ujqur əmgəkcilirini toluq qana ətləndyrəməjdu.

Bunundin kejin ədəbiyyətimizni gyllytyş ycyndə harmaj işləş kerək. Birlişip işləş kənjidilə, biz hər qandaq qijincilikləri jenimiz.

Təbrik tilgırlar.

Təşkən. Əzərkə dəvlət nəşriyyəti namidin ujqurların tərxi ikkinşi kənpirinsijini mubərkəljmə.

Şunun bilən bəllə, ujqur əmgəkciləri ycyndə umumi ortalq til—imla tyzy-luşini tiləjmən.

Qasimup Əmər.

Təşkən. Dəvlət rəppakidiki ujqur istudenttəri 2 nci til—imla kənpirinsijini mubərkəljmiş. Kənpirinsijnin aldiqə qojqan məsililərini toqru jəşip, mədəniyyəttə kejin qalqan pytkyl ujqur əmgəkcilərigə təsir qilişiqə işən çimizni bəjan qilimiz.

Rəppak oququçiləri.

Kənpirinsijdə qaraqlan məsililər.

1. Ujqur til—imla kənpirinsijinin əhmijti həm məxsətləri toqruqluq.
Daklatci: Tuqçanup Qı.

2. Ujqur imlasini biriktyrş.

Daklatci: Kərimi həm Ənsari.

3. Atalqular toqruqluq.

Daklatci: Muhəmmədij.

4. Ujqur iş məktəpləri toqruqluq.

Daklatci: Ə. Əjjubi.

Ujqur til—imla kənpirinsijnin əhmijəti həm məxsətləri toqruqluq joldaş Tuqçanupnı qılqan daklatidin.

Kənəşlər Sajuzidin başqa məmlikətlərdə əmgəkciləri bəjar əziə kəlipu. Tərixə biz sinpi qulluqla əməs, bəlkə milli qulluqların, bolup kəlgənligini kərimiz. Həkim millətlər açiz millətləri ezip kəlidu. Pəqət Kənəşlər sajuzidilə bular ioq. Uluq əktəbir inqilabi pəqət sinpi qulluqla joq qilməy, bəlkə milli tənsizliklərimu joq qildi.

Nikalaj az millətlərin tilini işlitici bu jəqta tursun, bularni joqtuşqa pytyrşkə alla qacan kərişkən. Amma Kənəşlər eli hər millətin öz ana tili, öz mədəniyyətini sinpi əsasta jəşti. Şunun arqisida hər bir millət əzinin sinpi mədəniyyətini tyzyməktə.

Biznin pytkyl işirimiz jeni, jol jeni usul bilən özgyryp turida. Bu özgyrys, pijadal, burzuazijələrə oxşas özgərtiş əməs, bəlkə asasen satsijalizim əsasida bəlsivəklərcə özgərtivətimiz.

Biz najiti ildam syr'ət bilən aldiqə besivətimiz. Xəliq egiligimiznin pytkyl tarmaqlirini satsijalizim əsasida janvaştin tyzəvətimiz. Jeza egilili kalxozlarqə ujuşup; capsan syr'ət bilən əsyə, maşinilisip ketip baridu. Mədəniyyətsiz egilikni janvaştin quruşqə bolmajdu. Biz egilikimiznin syreti bilən mədəni syritimizni bəqləştürüşimiz kerək. Mana bu majdanda jeni ilipbə najiti çiq xizmətlərini qilidu. Dahimiz Lenin; „jəni ilipbə şəriqtə inqilap iasajdu“, değan. Bu söz birinşidin, bir nəccə jyz jil bəlgə təpkən ərəp ilipəsini joqatsa, ikkinşidin mədəniyyətimizni egilikimizgə lajiqləştürüşqə katta əmil.

Kejinki vaxta Kənaşlər sajuzidiki tyryk xəliqliri til—imla məsililirini jeşişkə coqum kirşivətidu. Bu jolda kəp xizmətlər qilindi. Ləjkin bu jolda ujqur əmgəkçiliri kejin qelivətidu. Mundaq boluşnin əlvəttə bir munca sivəpliri bar, məsilən: ujqur ilmi kyçlirinin tarqəqliqi, ilmi kyçlərnin azliqi va başqılar.

28 nşi jili Səmərqəndə birinşi ujqur ilmi kənaşmisi bolup, bir munca əsasi jolləri bəlgyləp kətkən edi. Bygyngi kənpirinsijə, şu birinşi kənaşmığə nətiçə jasap, jeni şarəitə tuqqan jeni vizipiləri öz toxtamliriqə kirgyzyp ətər, əlvəttə.

Bu kənpirinsijənin tərxi əkmijiti najiti con. Bu kənpirinsijə Şərqi tyrkistandiki ujqurlarqə mədəniyyət tyzmək. Bygyngi til—imla kənpirinsijəsi pytkyl tyryk xəliqliridin ylgə elip, ujqur til—imlasini işlişi maqul. Amma şuni etiş kerək: imla, ədəbi til tyrgəndə, birləşivigə əsas qiliş jarmajdu. Pəfan şivini əsas qilip eliş kerək dəp toxtam qiliş mənasizliq. Əgər biz buni bygyn şundaq qilsaq, ətə—əgyn turmuş başqə qilip ciqiridu. Ujqurların arasında egilik, mədəni bəqliniş kyçəgənsiri, heliqi şivicəklər bir—birisigə jeqinlişip, umumi ujqur əmgəkçiliri ycyntylyk ədəbi tilnin majdanqə kilişi davasiz. Partijə muşu jolni toqri jol, maqul jol dəp qarajdu. Həm bunun turmuşqə əşurulişiqə qəti işinidu. Kənpirinsijə muşu məsiligə diqqət qilişi kerək. Bumundin kejin kənpirinsinin ujqur əmgəkçilirinin icmi kyçlirini bir jərgə tolap, kyçni bir jərgə ciqirip, işkə coqum kirişiş kerək. Aldinlarda turəqan con vizipilərnin birsi muşu, jaldəşlər.

Tuqçannp joldaşnin bu sözini kənpirinsijə uzaq cavakhalqışlar bilən qarşı aldi.

Til—imla toqruqluq 5. Malup daklatidn.

Ujqurlar inqiləpədin kejin ilipbə qəbul qildi. Biraq, ujqurlar icidə hər tyryk munəzirilər bolup kəldi. Bu munəzirilərnin boluşı əlvəttə jaxşı Ujqur tilinin bir ikənligidə hic qandaq şyşə bolmasqə kerək. Şundaq bəlsimu, anca—munca şivicək ajrimiliqliri joq əməs bar. Əgər şərqi tyrkistandiki ujqurların elip qarisaq, ixtisadiqə jərişə, az—maz şivə ajrimiliri bar. Bu ajrimiliqlərmu, ujqur tilinin bir ikənligini özgərtəlməjdü. Ujqur tyryklirinin icidə turpan şivisi başqılarqə qariqəndə tazaraq. Bunun bilən mən, şu şivini əsas qiliş eliş kerək. dəp təklip qilməjmən. Amma ujqur tilinin sap boluşini əskərtimən.

Ujqur tilci həm muəllimiliri til—imla toqruqluq hər tyryk qijinciliqlərqə qariməstin, kəp işləri qiləqan. Kəp luqətləri jiqqan. Hər tyryk eqimlar—ma ciqqan, Məndəq işlər hər tyryk tyryk millətilridimu, kərynyp kəlivətidu

Məsilən Ttairstanda, til—imla tartişliri xeli boldi. Şununqə oxşas Əzbəistandimu obpanla tartişlər boldi. Mən bu toqruqluq artuqca toxtuməjmən; mənin daklitim Ənsəri daklatinin bir qismi.

Mənincə ujqurlərnin əvəzlirini jeni ilipbə toluq icigə alalmajdu. Ujqurlarda „b“ əvəzi joq. Çunun ycynty buni əlmisimu bolidu. Başqə tyryk xəliqliridə Ətqəndək, bu əvəz ujqurlarda joq, singarmunizimqə ərgişip „b“ əvəzinə əlsaq artuqca bolidu.

Ujqurlarda şivicək ajrimi bar dəp əjtip ətətm. Bir munca şivicəklərdə „z“ istimal qilinidu. Tilcilər arisida „z“ ni əlmiz—əlməz değan tartişlər xeli bar. Mənincə bəlsə, „jigitnin“ ornıqə „zigitnin“ dəp eliş jaxşıraq bəlsə hərək. Joldaş Ənsəri çanlıq til əsasida imla tyzəşni təklip qilidu, şundaq tyrdə əlqəndimu, bir munca taləş tərəplirini əskə elip, buni bir az özgərtip eliş tərəpərimən.

Trapisur Malup ujqur tilida „a“ „ə“ əvəzinin söz bəquminin axirsida „i“ qəşulup kəidəndə, „e“ gə ərilyp kətidəqan xususijətlirini kərsytyp ətidu; məsilən: „ata“—ətisi“ amma „atisi“ əməs. Joldaş ənsəri—dejdü: joldaş Malup, səznin ikkinji bəqumida „a“ „ə“nin „i“ gə ərilyşini ətidu. Ləjkin bu toqri əməs. Səzni capsan ətqəndə, biz, „a“ mu, „ə“ mu san əkənligini biləlməjmiz.

Məsilən: nimirimiz gə oxçiqan səzləri mənəq jezişni təklip qiluttim: nimirimiz dəp jeziş punitika həm sərpi əsasqə qarşı kəlməjdü. „a“ „ə“ bəqumların axirsida „i“ qəşulmisa, onun „e“ gə ərilydėqan xususijiti joq. Amma uni biz „a“ mu, jəki başqə sozqimu ocuq bəjəlməjmiz. Məsilən: hazır biz oxçiqan, oxşumuqan dəp jazimiz. Amma bu səznin əsli, „oxş“ şundaq bolqəndin kejin, qəşumçılar qəşulqəndə, bizgə oxşamaqan bolup iezilişi kerək. Bununin başqə trapisur Malup ujqur tilidiki başqə xususijətlərgə toxtap ətidu.

Andin joldaş Ənsəri bununqə qəşumca qilip, „k. a“ da ciqqan ləjhisi bojuca səzləp ətəti.

Kənpirinsijə til—imla toqruqluq boləqan muzakirələr. Tatarstan til əlmilə alparup səzi.

Ujqur tili bilən jaxşı tonuş əməsmən. Amma şundaq bəlsumu, umumi qaidilər toqruqluq səzliməkcimən.

Egilkinnin tarqəq halda boluşı bilən tillərmu tarqəq halda boləqan. Kejin, əstə—əstə egiliklərnin ymylşışı bilən, tilmu ymylşyp kəlivətidu. əldimizdiki sinipsiz cəmiyyəttə, pytkyl ədəm bəllirliqə umumi ortaq til qurilişida şək joq ikənligini əlmilər təsdiqləjdü. Mana çununqə qarap, egilini, til, ədəbiyatini tyzyşkə kirşkən ujqur əmgəkçilirigə, toqri jol kərsytyp kətişimiz kerək.

Həzir ujqurlar anca—munca şivə ajrimiliqliriqə qariməstin, sərpi əsastə ədəbi tilni tyzyşkə kerək.

Şundaqtimu, punitikini əstin ciqarməj, heliqidək şivə ajrimiliqliridin əstə—əstə həmmigə uqumluq səzləri eliş birləştiryş kerək. Bunden kejin joldaş Alparup, ujqur tilinisərpilə əsastə tyzyşni təklip qilip, ujqur tilida boləqan ajrim xususijətlərnin səqlinip qelişinin kerək ikənligi toqruqluq bəlmunca misallarqə toxtap ətəti.

Şunun bilən mənəq dedi:

Şundaq bəlsumu, ujqur punitikisi ocuq boluşı kerək. İkkinji söz bilən ətqəndə, ujqur tilini „sap“ qilimiz dəp bəzup elişmu jəriməjdü. Çununqə

oxşas ujqur tili başqa tyryk tilliridin ajrilyp turuş kerək. Ənsari əzi singarmunizimğa ağışyp ketiş kerək əməs dəp etsimu, asasiq bir jol kərsytyp kətimidi. Umumən etqanda, ujqur ədəbi tili, ujqur tilinin xususijəttirini kərsytyşi şərt. Ədəbi tilnin astida punitika jetip, onun ystigə sərpi asas quruluşi kerək.

Kərimi (Əzbəkistandin).

Mən ujqur. tilini təksyrgəndə, Əzbəkistan dövlət ilmi təksyrəş inistitutinin ilmi jolbaşçılığı bilən təksyrdym. Mən ujqur tilini təksyrgəndə, qaşqarlıq jəki tarancı kəzi bilən Qariqinim joq, bəlkilmi kəz bilən qaridim.

Təksyrəş jolida Qaşqar, Jərkən, qarqalıq, Quma, Xotən, Kərja, Jenisar, məkkit, Maral—beşi, aq:u, kuca, dolan (azıraq) həm ilı bojlirini təksyrdym.

Mana bu jərlərdə məhəlli şivicəklər ajrimisidin başqa, cən ajrima joq. Şünün ycyn ujqur tilini asasen bir dəp sanajmən. Amma şuni ejiş kerək: Ujqur tilida bolqan məhəlli şivicəklərinı bilməy turup, til ystidə hər-qandaq həkym eiqirtş jaxşı əməs. Biz, məsiligə qariqanda ilmi, əbjektivni qarişimiz kerək. Daklatci-joldaşlar, məsiligə subjektivni qarap etti. Menin vizipəm, daklatci joldaşların sözidə kərylməyən ujqur tilinin məhəlli şivcək ajrimiliqlirigə bir qanca misallar kərsətməkdimən. Joldaş Kərimi, bu toqtuluq najiti çıq misallarnı kərsytyp, qajsi çajda qandaq qollanudicanlıqini ej ip etti.

Prapisur Malup dedi—joldaş Kərimi, umumi ujqur dijaliktikisidə typ sezlərnin birinci boqumida kəlgən „a“ tavuşı, „e“ həm „i“ tavuşıqə erylidu dēgən sezigə mən qarşı. Cynki typ sezlərnin birinci boqumida, kəlgən „a“ tavuşı, şimalida (Turpan, Qomul həm Jli bojlirida) „e“ tavuşıqə, çənupta (altı şəhərdə) „a“ tavuşı „ə“ tavuşıqə erylidu. Birinci boqumda kəlgən „a“ tavuşının „i“ tavuşıqə erylən jərlirinu bar. Şunun bilən billə, typ seznin birinci boqumida kəlgən „a“ tavuşı sez tyriəngən caqdimu, „a“ tavuşı başqa tuvuşqə əzylməy, asasi ezini saqlap qalqan jərlirinu bar.

Biz, ujqur ortağ ədəbi tilinin imlasini tyzgən caq da, barlıq.

Ujqur tilinin dijaliktilirini jaxşı yrgynyp, ortağ ədəbi tilimiznin imlasıqə coqum bir hul quruşimiz kerək. Buninsiz ujqur ortağ ədəbi tili əstydə bolqan çanaçallarnın tygyməsliğı təbi.

Biz Kənəşlər sajuzida jaciqan ujqurlar, ujqur ortağ ədəbi tilini tyzışta asas qilip, Sin—çan—sin da jasiquci ujqurlarnın çanlıq tilini kəz aldımızda tutuşimiz kerək.

Aşurup (Təşkəndin).

Mən şərqi Tyrkistannın pytkyl jərlirini degidək kərdym.

Şunun bilən şərqi Tyrkistanda jasiqan ujqurlarnın pytkyl məhəlli şivicəkliri bilən tonuşluqum bar. Taran şivicigi ajrim bir til degycilər Sin—çan ujqurlirinin şivicəklirigə ystynla qarap, əzlrinin məhəlli şivicəklirini asas qilip, 100 pirsən punitikini jaqliqanqə oxşas bir sez, P. Malup taran şivicigi ajrim bir til əməs, bəlkilmi ujqur tilinin bir məhəlli şivicigi ikənligini isbat qildi. Məmmu, şu pikirni quvətləymən. Bu kyngi taran şivicigini Sin—çan ujqurlirinin barlıq məhəlli şivicəklirigə tənleştyrgəndə, 90 pirsən Turpan, Qumul, Korlanın şivcəklirigə jəqin.

Şunun bilən joldaş kəp Aşurup sezlərnı qılqandın kejin, ujqur ədəbi tilini tyzgəndə cətlərnin təsiri joq bolqan Dolan şivicikigə tajinip işləcni təklip qilidu.

Tilcilirimiznin dəjdu—Aşurup, tolusi çanlıq til, çanlıq til dəp 100 pirsən punitika asasiqə tajandi. (Ətkən til toqruluq bolqan muzakirilərnı ejtidu).

Mundaq asas bilən barlıq ujqur tili əməs, bəlkilmi onun bir məhəlli şivicigi ycyn celişci boluş şubhisiz.

„Qutuluş“ tamamən əzbək tilidə ciqidu; „Kəməəqəllər avazi“ ujqur tili əməs, „tarancı“ tili dəp valaxlaşarmu bar. Bu kərynyş ilmiyətin jiraq, sazliqə petip qanatsiz palaqliqanni anlitidu.

Menin təsyrışym bojica hər ikki geziş ujqur tilida ciqidu.

Bulərnin ottursidiki ajrima jalquz pirinsipqə baqliq. „K. avazi“ til məsilisidə punitika asasını aldiqə syrdi. „Qutuluş“ bolsa, barlıq ujqurlarqə ortağ ədəbi til jasaş ycyn sərpi, şəkli prinsipini aldiqə syrdi. Ujqur kəp-ciligi ycyn ortağ ədəbi til jasaşta (марфология) prinsipini alqə syrməy, ortağ ədəbi til jasaş mymkyn əməs.

Joldaş Aşurup sap punitika asasında ortağ ədəbi til jasaşnın mymkyn əməsligini isbat qilip, Dolan şivicigini asas qilip eliş kerək dəp şununqə tajinip dolan şiviciginin ylgylirini kərsytidu məsilən:

At. atim, attan. atlarım, qulaq, qulaqım, qulaqtan va başqılar.

Baş həriplərnı bəjnəlmiləl əhmijətlirini kəz aldida tutup, coqum eliş kerək, „b“ tavuşini eliş kerək. Bu tavuş ujqur çanlıq tilida bar dəp Aşurup isballarnı kəlyridu. „z“ hərpini başda almaj, bəlkilmi kejinke boqumlarda elişni təklip qilidu. Kejinke sezymdə şunieytimən—dədi Aşurup, ujqur şivicəkliri ystidə qanatsiz palaqlap jyrğən tilcilirimiz joldaş Kərimigə oxşas kişilərdin ərqynyşi kerək. Məsiligə ilmi kəz bilən qarəş lazim. Məlym zatlərnin şaxsi kəzi bilən fəajmun bolup səkrisə məsilidin ciqidiqan nəfiçə caqliqə.

Nuqmanup (Təşkəndin).

Biz tilimizni cət təsirlərdin saqlap, ujqur tilinin umumi xususijətlirini kərsytidiqan ortağ ədəbi til tyzməkdimiz. Daklatci joldaşlar bu məsilini ocuq qilip kəratmıdi. Juqarqi məxsət arqida qelip, Jəttə su şivicigini alajli dēgən nəzərişni jaqlap ciqti.

Malup „k. a.“ qə maqala jəzip, Jəttə su şivicigi tərəpdari boldi.

Joldaş Nuqmanup Malupnı maqalisini oqup kərsytyp, menincə bu qətişat toqri əməs dəjdu.

Biz, şundaq birleşkən til tyzəyli, u til pytkyl ujqur əmgəkçilirigə cysynylyk bolsun.

Mana şundaq qılqandila, typlyk bir tilnin ulini qurqan bolumiz. Mana, şu jolda menişimiz kerək. Jənə bir jərdə Malup mundaq dəjdu: „Qutuluş“ nın hazırqi imlası şərqi Tyrkistanda jasiqan ujqur şiviciklirinin qajsiqə bolsumu, lajiq əməs, Şünün ycyn „Qutuluş“ nın imlasini „k. a.“ imlasıqə jəqinləşturuş kerək.

Mana bu juqurda kəsytylgən cymililər tar menişliqtin başa bir nərsə əməs. Menincə mundaq şivə pərəslikni bir jaqqa qarip qojud, ujqur əmgəkçiliri ycyn ortağ ədəbi til jasaş ycyn qatiq celiş eciş kerək. Joldaş Ənsari bolsa, bu jolda işləşkə qəbilişsizlikni kərsətti. Ənsari pəqət Jəttə su ujqurlirini kəz aldida tutup, ottıra azija həm şərqi Tyrkistandiki ujqurlarnın şivicəklirini təksyrəştə açizliq qılqan. Əndi Əzbəkistandiki ujqurlarının ilmi kycliri bilən qolqə—qol tytuşup işişimiz kerək.

Hər ikki daklatci, şərqi Tyrkistanda jasiqan ujqurlarnın şivicəklirini jaxşı təksyrmigən. Joldaş Nuqmanup ujqur çanlıq tilidiki şivicək ajrimiliqlirini kərsytyp etyp, menincə dəjdu: joldaş Kərimi, şu toqruluq najiti ocuq kərsytyp etti.

Hərplər məsilişidə bolsa, „z“ ni başta almaşqa kerək; „f“ ni bolsa eliş kerək. Sularni eliş—almalıq toqruqluq joldaş Nuqamanup. isbatlarını kəltiridu.

Qəsbir joldaşlar, „Qutuluş“ nin tili, ezək tili dəp vaxrajdı, madaq degycilər. ezək tilinin xususijətlirini eilməstin, elip—qecip jyrğanlar. Amma „Qutuluş“ nin xizmətiliri Əzəkistanda jəşiqərliliqin, ezək tilinin təsiri joq əməs. Bununqa qarap „Qutuluş“ tımamən „ezəkə ciciqı“ dejiş pitni xorliqtin isərat.

Əndi bunundin kejin bir imla, bir ədəbi til tuqduruşqa celişis kerək dəp, joldaş Nuqamanup sezini tygytidu.

Çuldan oqıl (Leningrattin).

Hər bir ədəbi tilnin imlası qandaq əsasqa (səpimu, səvtimu) quruluşu kerək degen sualıqa, həmmə orundin hər vaxtıda bir tyryk cıvəp beriş mymkyn əməs. Cynki hər bir ədəbi tilidə əzığə məxsus xususijətliri bolıdu. Ujqur imlası toqruqluqmu, mana şundaq.

Ujqur ədəbi tilidə bolıdıqan xususijətləri təkşyrməy turup, ujqur imlasını yzyl—kesil jəşis mymkyn əməs. Joldaş Çuanup qazaq tili bilən, ujqur tilini bir—birsığə tənəştyryp, qazaq tilidə bolqan xususijətlər ujqur tilidə az ikənligini, ujqur tilidə bar xususijətlər qazaq tilidə joq ikənligini isbatlar bilən kərsytidu. Qajsi bir joldaşlar singarmunizip xususijəti ujqur tilidə qırqız tilidikiyə kyclyk dəjdı. Bu xətə. Cynki singarmunizim bu əzi progressivni əssimilatsiynin bir qisni.

Əndi ulaqlar imlası toqruqluq şuni ejtqum kelidu. Ənsari joldaş ulaqları bir tərtipkə selip, tyrkymlərə ajrimıqan. Uları topləş həm tərtipləş kerək. Ortaq xususijətkə malik ulaqlarğa bir qaidə kərsytyş kerək. Ulaqlar toqruqluq sez bolqanda, ularnin çanlıq həm elyk tyrlirini əjrip kərsytyş kerək edi. Məsilən: oxşutus uluqi bolqan „dək“ „tək“ ləni şü syratə singarmunizimqa əgəştyrməy elişqa toxtam qilduq. Amma, „madaq“, „qandaq“, „şundaq“ larda nemə qiliş kerək. „Əndək“, „qandək“, „mandək“ „şundək“ dəp jəziş mymkyn əməs.

Qoş sezlər toqruqluq şundaq dəttim: qoş sez degen, hər ikkilə ajrim halda jyrtylışı mymkyn bolup, ulaqlar vasitisidin başqa bir—birsı bilən qoşulup bir mənə berıdıqan sez tyrkymliirini qoş sez dejiş mymkyn. Səbirçannin „kelivatıdu“, „qilıdıqan“ dəp kəltırgən sezliri qoş sez əməs. Ular hazır əsigişıp kətkən.

Ujqur ədəbi tili şunin bilən əilə, ujqur imlası pytkyl tyryklər yecn əməs, ujqur əmgəkčiliri ezliri yecn jasilidu. Şu sıvəpdin ujqur imlası ujqur tilinin, əz xususijətlirinin əjnigi boluşı kerək.

Pytkyl ujqur əmgəkčiliri yecn orta q bir ədəbi til tyzyş mymkyn həm lazim. Umumi ədəbi tilgə məhəlli bir şivicəkləri əsas qiliş mymkyn əməs. Ləjkin bunundin məhəlli şivicəklərdin pytynləy vaz kəşkənlik ıxqulmusu. Ujqur tiligə xas bolqan ajrimlıqları keprək saqlıqan şivicəkləri negizgə almay bolmajdu; ədəbi til nəzəri əsaslarğa va suni şəkillərgə əsaslanmajdu. Unun təjnidıqan maddi bir triki boluşı lazim. pytkyl dunjadiki ədəbi tillərin tarixi bizgə muşu jolni kərsytidu, ujqur ədəbi tilimu, muşu jolda berışı kerək.

Mərqulanup (Qazaqıstan aqar kəmsarijetidin).

Ujqur tili hər tyryk dialiktikiqə bəlynyp, altə şəhprlik qasərlik, turpanlıq; jəttə su ujqurlirinin əzığə xuşuxsi ajrimlıqlırı bar dəp ojlıqan edim. Pytkyl ujqur tilinin təşqi renini təkşyrsək, bu jərdə anca ajrimlıq joq.

Pytkyl ujqurların birdək orta q ədəbi tilliri bar. Biz, imla məsilişini atalqurni şü orta q tilgə bojun sundursaq, pytkyl ujqurlar yecn bir ədəbi tilnin majdanqa kelişı sezsiz, bu ujqur tilinin tarixi birliğini kərsytıdıqan birinci əsası qanun boluşı kerək. İkkinçi, bykyngi matirijalizim joli bilən təkşyrylgan til məsilişini əlsaq, məsilən: akademik Marr nəzərijəsi bojica, bir xalıqnın tilidin başqa til ciciqi mymkyn əməs. Cynki til uşşaqıanmaj, bəlkı conujup, internatsəolliq, kəpcylykkə cyşynyklyk tilgə əjlinişi mymkyn. Mana, muşu misalqa qariqanda, qəşqarlıq, tarənci ujqurlirinin əjrim, ajrim diaiktliiri bolmaj, muşu atalqlarınin həmmisiğə cyşynərlik til elinişi kerək. Bu qanunqa bygyngi turmuş qandaqla qilip bolsumu cyşyridu. həm şunda q boluşımu kerək.

Bizdin əval muzakirigə cıqqan joldaşlar arisida hic qanda q jeqir. kəlməjdıqan əliliq bolmıdi.

Bununqa qariqanda, njiti xoşalmiz. Ujqur ədəbi tili, jəziqi toqruqluq mən əz pikirimni ocuq ejtqum kelidu.

Joldaş Ənsarinin ujqur tili, jəziqi toqruqluq jazıqan tizisi əsasən toqri; ilmi jaqtin pəjdiliq jeri kəp. Biraq, Ənsari ujqur tili həm jəziqini kəprək səvti (punitika) əsasıqə baqlımaqci. Menincə ujqur tili həm jəziqini birlə səvti əsasqə baqlap qarasqə bolmajdu. Sıvəbi, səvti əsas başta ejtqandək bir tiidin ikkinçi til cıgirişqa mymkyn həm imla məsilişini toqri jəşışkə başlımajdu. Bu delil səvti əsasınin nəjiti kənsirvatizim (koniliq) rəvişidə jyrıdıqanlıqini kərsytidu, Mana bununqa, ujqur ədəbi tili, imlasını səvti əsasqə qojuş mymkyn əməs. Ujqur tiligə kəprək səvti—sərpı əsas qanun boluşı kerək.

Mana şunda q bolqanda, ujqur tili qanunini toqri jəşkən bolumiz. Bu toqruqluq mən, Kərimi bilən Aşurup joldaşlarğa quşulımən. Sıvəbi pikir, sərpı əsasqə tolaraq jənəlgən, Sərpı əsas bilən ikki rəviştə jəki tət rəviştə jəzilıdıqan nərsiləri səvti əsasqə qojqanda, şəkkiz tyryk jəzilıdu; məsilən:

tan—tyn

tən—tin

dun—dyn

dən—din

Mada q jəziş sərpı əsasqə durus əməs. Cynki, mada q jəziş imlanı kəpejtip, təlim—tərsiğə jeqiğə təs bolıdu.

Jənə bir misal: ujqur tilinin tarixi delilini joqutup, toqridin—toqri səvti jolqə ketişi ihtimal. Mada q nərsilər: a q a n, b a q a n, k a g a n, b a g a n. Bunundin kejin ujqur tilinin xususı əzgyciligi kərsytıdıqan „qoşlıri“, „taqliri“, „bəşim“, „qapiqim“, „quluqum“ degen sezlər şü halida jəzilışı kerək. İmla məsilişini səvti əsasqə qojısa q, u tildin baş—baştaqlıq tuqquzıdu.

Bunundin kejin, „z“ məsilişigə kəlsək, joldaş Kərimi ejtqandək, pytkyl ujqurlarğa orta q bolqan „jil“ ni əlsaq, onajsiz bolmas dəp əjləjmən.

Qoş sezlər toqruqluq, mən Ənsarinin pikirini durus dəp bilimən. Jalqızla „ma“, „mu“ larğa oxşasları latin əsasıqə qurılqan ujqur jeni ilipbəsi bilən jazqanda, bəlek jəzilışı kerək. Bolsumu, sual bilən toxtulıdıqan „ma“, „mu“ lar bəlek jəzilışı haçət.

Qısqa qilip ejtqanda, ujqur kənpirinsisidə hic qanda q qinqirliq bolmajdu. Bar kycni bir jərgə jıqıq, ujqur əmgəkčilirigə bir orta q ədəbi til elinişi davasiz.

Şonan oqıl Telçan (Qazaqıst. aqartış kəmisarlıqıdın).

Ujqur ədəbi tili, imlası bolidu, desək, u til bərlıq ujqur xəlqıgə cyşnyglyk boluşı kerək. Ununqə jetiş yeyn, hər jəzinin, hər şəhərnin şivəcəklirı asəs bəla almajdu. Sivəbi u, ujqurnın nurqun puxrasıqə cyşnyglyk bolmajdu. Ujqur tilinin umumi xəsijitigə jylynyp, imla qursaq, hər jəzinin şivəcəklirini saqlajmız dəp taləşmisəq, hər bir ujqur jancuqıdın imla cıqarmısa, ujqurnın umumi ədəbi tilini, imlasını quruşqə bolidu. Bu jeqidin qarıqanda, tynygyn sezlep otkən Alparup, Samajlovic joldaşların pikri toqri.

Biz turmuşta tutulidiqan imla jasiqini jətimiz; ilimgə kerək imla jasiqini turqunimiz joq.

Andaq bolsa, biz səznin mənisini əzgərtidiqan avazların jəzilışini kərsytişimiz kerək. Səznin mənisini əzgərtəlməjdıqan avaznın bərlıq az—maz əzgyryşlirini alimiz dəp, avazə bolmaslıqımız kerək; joldaş Kərimı ujqur şivəcəklirini təksyrəp, kəp əmgək sinərgən.

Unun ejtişi bojica, pəqət „b“ avazi hər jərdə hər tyryk işlilidı. Biraq, bizgə onun birləşməli kerək.

Tyryk tilliri ulaqliq tillər. Şunun yeyn, biz əvəl səznin, onun ulaqirinin cəgarisini ecipləşimiz kerək. Səznin qacan birləşməli jəzilışini eniqləşimiz kerək. Məninca səznin ulaq qoşumcılıri birləşməli jəzilışi kerək. İsim pətilirinin ulaqiridin kejin kəlgən qoşumcılıri başqə jəzilışi kerək.

Unuqdin kejin qoş səzlərmə ucrajdu. Məsilən: qap—qara, bala—caqa, birə—birə mana, bular sızıq (—) birləşməli jəzilışi kerək.

Andin kejin, nəccə səzlərdin qurulup, bir məniyə ege bolup kətkən səzlər bar. Ujqur tilidə birləşməli səzləri tepip, onun bəlgysini ajrip, imlasını kərsytişimiz kerək. Ujqur tilidə ajrim xususijət (перечислительная конструкция) başqə tyryk tilliri da tətəyzicə (перечислительная конструкция) kyçlyk. Şu xususijətnin kejnədə, ujqur səzlirinin cəranlıq təvəşliri əzgyridy. Ujqur tilinin muşu ajrim zor xususijitini imlada saqlışımız kerək.

Ujqur tilidə „z“ təvəşi joq. Biraq cət tilləri jəziş yeyn alimiz dəjdıqanlarmu joq əməs. Bu toqri əməs. İlipədikı hərıpləri əzajtıvısa, kəpəj-tişnin həçiti joq.

Oruslarmu, burunqı 4—5 hərini elip təşlidi. Hic bir xəliq cət əlnin səzi yeyn ilipəsisigə artuq hərıp kirgyzginini bilməymən.

İsmajilup sözi (Almutidin).

Bizdə bəzi bir kişilər tilimizni təksyrmigən yeyn, ikki tyryk şivə bar deməkci bolidu. Biz andaq degycilərgə zədi qoşulalmajmız. Bununqə qilidiqan həççətlər tolivatıdu.

Ujqurların ikki geziti ikki tyryk imlada cıqip turdi; məsilən: „baqdin, taqdin“ degəngə oxşas səzləri „baqdan, taqdan“. Etim, beşim, qetim, cılip, kelip, meni, seni, baqliri, ejliri, əzliri, oquşliri degəngə oxşas səzlirimizni kəpcilikni təşkil qılqan ujqur əmgəkçilirinin cənliq tiliqə jeqinləş-turüş kerək. „Qutuluş“ bolsa, „ətim, başım, qaşım, qəlip, kəlip, məni, səni, baqlari, taqlari, ejləri, əzləri, oquşlari“ dəp jəzip kəldi.

Mana bəzibir kişilirimiznin ujqurlarda ikki tyryk şivə bar degən səzlirim şundaq jərlərdə edi. Biz, əlvəttə mundaq jərlirigə qoşula almajmız. Cynki, biznin birləşməli ədəbi tilimiz kəpcilikni təşkil qılqan ujqur əmgəkçilirinin cənliq tilidin nərəq kətləməjdı.

Kənəşlər elidiki qazaq, qırqız, əzbək, tatar, başqır və şularqə oxşas tyryk joqsullirımu, əzlirinin ədəbi tilini hər qajsisi əzinin kəprək cənliq tiliqə asəs qilip tyzdi. Bizmu şulardın ylgə elişimiz kerək. Əmdi hərıplər bolsa, Səmrəqən kənşidə „b“, „f“ hərpi elinmiqan, əlvəttə bularni eliş kerək. Misal: zəqır, eqır, taqlı qırqadı degəngə oxşas səzlirimizdə „b“ avazi bar. „f“ nin jəvrupə atəqlulirini elışta nəjiti əhmijətlik orunliri bar. Məsilən: kənfirinsijə, fizika, fosfor degəngə oxşas cəjlərdə kəlidu. Şunun yeyn bu, qalqan ikki hərıpnı qoşup, ujqurların kəripini 33 qilış kerək. Şunun birləşməli, baş hərıpnı qoşup eliş kerək. Cynki biz başqılardın kejin qalalmajmız. Bununqə kəlgəndə trəçəp elışqə bolmajdu.

Atəqlular bolsa, kəpcilikə onajraq ənləjdıqan atəqlularni eliş lazım. Məsilən: kəpcilik „aca“ jəki „ajla“, dəjdikən; ilinin „hədə“ degən səzini cıqipir təşliqanqə oxşas, qəşqərnin „vaxına“ degən səzlirigə kəpcilik „baldaq“ dəjdikən, „baldaq“ degən atəqlularni elışqə kerək. Joldaş Ənsərinin muzakirilər bojica bərgən izahəti.

İmlajımız hazırqı ujqur kəpcilikinin cənliq tili əsasiqə həm umumi və xususi ajrimiliqlirini əskə alqan halda tyzylsun. İmladiki biznin ilmi əsəsimiz punitika—marpologiya əsasi bəlsun.

Til həm imlajımız kəpcilikə qaritə tyzylsun.

Andaq bolidiqan bolsa, ujqur tilidiki ən cən, başqə tyryk xəliqliri şiviliridin ujqurlarıni ajrip kərsytip turqan xususijiti: **a, ə, u, y, e, i** sozəqlirigə tēgışilip kētişliri, tēgışilgən halda jēsilsun.

Hərıplərdin „z“ ni 28 nci jili Səmrəqəndə bolqan ilmi kənəşmə „j.r.“ orniqə jəzilsun, degən toxtamni qəbul qılqan bəlsumu, mən bu kyngicə *) xətə. Cynki əvəl başlap mən birinci kənəşinin toxtamliri birləşməli tamam tonuş əməs edim.

A. Muhəmmədli joldaşın atəqlular toqırluq qılqan daktatidin qısartılıp elindi.

Joldaş Muhəmmədli, mədəniyyət texnikinin əsəsi arqısında jəni—jəni atəqluların məvcud boluşı, şunun birləşməli onun kəpçisi toqırluq toxtulup ətli. Hazır dēdi Əbdulhəj—bunundin kejin atəqlularmu kəpəjmək; bununqə məlym bir cəgarə qoşuş kerək. Bolmısa, biznin tilimizdə atəqlular anarxi bolup, kəttə ajrimiliqlərinin pəjdə boluşı mymkyn.

Nətiçidə əbdulhəj şularni təklip qildi:

1. Əz tilimizdin luqət jasiqanda, tilimiznin əz xususijətliri kəz əldidə tutulsun.

2. Jəsəlgən atəqlular əmgəkci puxraqə uqumluq bəlsun.

3. Atəqluların qajsibirliri əz tilimizdə bolmısa, başqə tyryk xəliq liridin elinsun.

4. Ərəp, pərsi tilliridin kirip kətkən atəqlular əz tilimiznin qaidilirigə bojun sunsun.

5. Bunundin kejin ərəp, pərsi atəqluliri elinmisun.

6. Jəvrupə atəqlulirinin tyvi şu bojica elinip, qoşumcılıri ujqurlaş-turulsun.

Atəqlular toqırluu aşurup sözi (Təşkəndin)

Atəqlu məsilisi ədəbi til qataridə kəldynən turqan bir məsilə. Şunun yeyn bu məsiligə əhmijət bəriş kerək. Daktatē joldaş ujqur tilidə ərəp, pərsi tillirinin təsiri bar—dēdi, Bu toqri. Ləjkin ujqur tilidə xitaj tilininmu təsiri xəl bar.

*) Пропуск целой страницы.

Joldaş Aşurup xitaj tilidin bizgə kirgən bir munca ataloqlarını kərsytyp etti.

Ərəp, parsi, xitaj, maqul tilliridin kirip yzlyşyp kətkən ataloqlar şu bojica qalsun. Qisqısını ejtqanda, ilmi ataloqlarını islam şərfinin datlaşqan qəziniliridin əməş, bəlkə mədəni qəripnin kyndin—kyngə əsyyp turqatı ilmi bəjliqliridin eliş-kərək.

Bu kənpirinsijə təqdim qilidiqan bir ataloqum bar. U bolsimu, „buradər“ çelik kə oxşas ataloqların ornıqə „joldaş“ ataloqasını qolunuşqa təklip qilimən. Joldaş Aşurupnin bu təklipini kənpirinsijə qattıq cavaklar bilən qarşı aldı.

Bunundin kejin, Kərimi, Nıqməlup, Sabırçan və başqa bir munca joldaş lar muzakirigə ciqip sezlidi.

İkinci til—imla kənpirinsinin toxtamlırı.

1. Həzirqi içtimai quruluşımızda partiya və Kənaşlar həkymitinin menışı, xususan ottıra azıjada ystynlykimiznin əsyyp turuşı (5jilliq pilannın 4 jilda əməlgə eşiş aldıda turuşı, işləp ciqiriş orunliridiki syrətnin cəpsanlıq bilən bərişi, jezılarda tutaş kəlxoz quruluşı jeza xuçuluqının ynyımyk bolup, paxta məcđanı pilanının işkə aşuruşı, sinpi celişnin etkyrlinişi və başqılar) ycyn mədəniyyətimiznin ystyn boluşı tələp qilinidu.

2. Partiyənin səjəsiti kəjnədə bygyngi quruluşımız şu cymlıdə, az millətlərin xuçuluqı və mədəni aqartış işlirinin kətyrylgənlikini kərimiz.

3. Jeni ilipbə işlirinin aldıqə syryşi və unin kən. Əmgəkçilirimiz arısıqə yzlyşyp ketip bərişi, imlamizninmu, kən əmgəkçilirimizgə jeqin, ygyımyq bir jusunda quruluşını tələp qilidu.

4. Jeni ilipbənin əmgəkçilər arısında kən orun elişi, imlamiznin əmgəkçilərgə jeqin boluşını qandaq tələp qilsə, ədəbi til tyzyştiki alqan jollirimizninmu, məhəlligə asalanmaj, kən ujqur əmgəkçilirinin pytyn tili (şivicəkliri) əsas tutulışını şuncilik tələp qilidu.

Şunun ycyn 1928nşi jili Səmərqəndə bolqan ujqur birinci kənpirinsinin toxtamlırıqə assən 2 nci ujqur ilmi kənpirinsijisi təvəndiki toxtamqə kelidu.

II

1. 1928 nci jili Səmərqəndə bolqan pytyn ottıra azıja ujqurlirinin birinşi ilmi kənaşmisi pytkyl ujqur (qasqar, jərkən, xotən, dolan, cərcən, cərciliq, qaraqum, lop, korla, aqsu, kucar, ycturpan, bəji, şajar, bugur, qomul, pican, turpan, ili boji) tilini bir dəp tapqan edi. Pytkyl ottıra azıja ujqurlirinin almutida bolqan ikinci ilmi kənişi ujqur şivicəklirini təksyrəş neticisidə, birinci ilmi kənaşminin „ujqur tili bir“ dəgən toxtamini toqri dəp tapidu.

2. Ujqur ortağ ədəbi til—imlasini tyzəştə jalquz bir məhəlli şivigə asalanmaj, pytyn ujqur çanlıq tilinin umumi əsasi, toluq xususijətliri negiz tutulidu.

3. 1926 nci jili Bakuda bolqan turkologiyə siyəzinin həm unundin kejinke bolup etken jeni ilipbə mərkəzi kəmititinin tertynçi pilinominin və əjrim rıspublika ilminin til—imla kənpinsilirinin toxtamlırıqə təjini, punitika marpalogiyə uli əsas tutulsun.

III

Ynlar məsilisi, tavuş bəlgyliri.

1. 1928—jili Səmərqəndə bolqan ottıra azıja ujqurliri ilmi kənişidə ujqurlar ycyn elinqan təvəndiki ilipbə əzgəryşsiz qəbul qilinsun.

a, b, c, ç, d, e, ə, g, h, j, k, l, m, n, n, p, q, q, r, s, ş, t, o, ə, u, y, v, i, x, z, z (barliqi 31).

Şu qatarda intirnatənal əhmijti kəzdə tutulup, baş həriplər qəbul qilinsun.

2. Ujqur tilidiki sozqlar: a, ə, o, ə, u, y, e, i barliqi 8. Qolqanliri yzyk həriplər.

3. Ujqur tilida „j, l, r“ tavuşliri bunundin kejin cəşyməstin jezilidu məsilən: „arim, qasi, qosaq, badim, bosa, kirgən“ əməş, bəlkə „əjrim, qajsi, qursaq, bardim, bolsa, kəlgən“ dəgəndək jezilidu.

Əskərtiş: „aludur, boludur“ dəgəndiki „r“ jeziqimizdə etisər tutulmaj, „kərydu, boludu“, dəp jezilsun.

4. Çanlıq ujqur tilidiki sozqlar əssimilətsisi: a) çanlıq ujqur tilida „a“ nin bir munca çajlarda „ə“ gə, bir munca çajlarda „e“ gə erylüşı bar. Jeziqimizdə „a“ nin „e“ gə erylüşı etisər tutulsun. Məsilən: „qal—qelip, at—etim“.

Əsərtkiş: a) lobnur, qoma, dolannın qajsi bir çajlirida birinçi boqumdiki „a“ özini saqlap qalidu. Məsilən: at—ati, sat—satip dəgəndək.

b) Kucarda birinçi boqumdiki „a“ tavuşı „i“ gə erylüşı bar.

Çan—çinim dəgəndək. Ləjkin bular jeziqimizdə etisər elinmajdu:

g) „a“ nin birinçi boqumdin başqa boqumlarda jenidiki „i“ nin təsiri bilən „i“ gə erylüşı bar. Bu xususijət etisər tutulsun. Məsilən: ata—atisi, taqliri dəgəndək.

5. Nurqun boqumluq sezlərdə birinçi boqumdin başqa boqumdiki „a“ tavuşı jenidiki „u“ nin təsiri bilən „u“ qa erylüşı bar. Bu jeziqimizdə etisər elinidu. Məsilən: bulaq—buluqum, qulaq—quluqum dəgəndək.

6. „a“ tavuşı „e, i, u“ qa qandaq erylə, „ə“ tavuşı „e, i, y“ gə şundəq erylidu. Bu jeziqimizdə etisər tutulidu; jyrək—jyrygym, ər—eri, kənydyk, kəlmidim, kəlməs, kəlmigən, kəlmə dəgəndək.

7. „o, ə, e“ həripliri pəqət birinçi boqumda jezilsun.

8. a) ujqur tilida bolqan bir boqumluq sezlərinin ajiqida kəlgən „k, q“ tavuşliri sez tyrləngəndə özini saxlap qalidu. Kək—kəki, aq—eqi dəgəndək. Bu jeziqimizdə etisər tutulidu.

b) Nurqun boqumluq sezlərinin tygənçisidə kəlgən „q, k“ tavuşliri sez tyrləngəndə (sozuq tavuşlar otturusida) „g, q, q“ qa erylidu. Məsilən: etyk—etygi, qulaq—quluqi dəgəndək. Bu jeziqimizdə etisər tutulidu.

c) „q“ nin „q“ „g“ nin „k“ gə erylüşı bar. Məsilən: tyg—tykkə, tuq—tuqqan pəgəndək. Bu jeziqimizdə etisər tutulidu.

9. Ujqur çanlıq tijida sezlərin tygənçisidə „b“ tavuşı „p“ bolup, „d“ tavuşı „t“ bolup iştildu. Bu aqizdikidək bolup jezilidu. Məsilən: bolup, oqup, jat (jatlar) dəgəndək.

10. Ujqur tilidiki sezlərin ikki sozuq tavuş ottursida „b“ tavuşı jezilmajdu. Ləjkin istilişigə qarap, „p“ həm „v“, tavuşı jezilidu; məsilən: typ—tyvi, səp—sepi, və başqılar.

11. Birinçi ilmi kənaşmida (Səmərqəndə) ləb ahinini jaqlap qilinqan toxtam toqri dəp tepilsun. Məsilən: kəzəm, etəp, bolap, əzəm əməş, bəlkə kəzym, etyp, bolup, əzym dəp jezilsun.

12. Ujqur tilida „q“ boqumının ajiqida sez ottursida „q“ niq „x“ qa

erylydığını bar. Şundaq bolsumu, əsil tavuş etibar tutuldu; məsələn: soq—soxti, aq—axti əməs, bəlkə so qti, aqti degəndək jəzilidu.

Əslitiş: yaxşı, baxşı, şox səzləri anlaqandək jəzilidu.

13. Səz otturısında, boqumajıqıda „c“ tavuşı „ş“ gə əjlinidu; kəc—keşti, ac—aşti degəndik. Ləjkin jeziqimizda əsil etibar tutuldu. Kecti, acti, ucti de gəndək jəzilsun.

14. Ujqurların bir munca şivəcəkliyə „r“ j“ tavuşları „z“ qa erylidu. Ləjkin bu jeziqimizda etibar tutulmastin, əsil tavuş etibar tutulsun. Məsələn: bir, jil, qijın, jurt degəndək jəzilsun.

15. Cəttin kirgən sozuq tavuş bilən tygygən bir munca səzləri tutaş—almaş bilən əzəgrkəndə, qajsi bir jərlərdə „r“ qajsi bir jərlərdə „j“ tavuşı qoşulup ketidu; ləjkin jeziqimizda „j“ tavuşı etibar tutuldu. Məsələn: „dunjarim, imlarim“ əməs, bəlkə „dunijajim, imlajim“ dəp jəzilidu.

16. Ujqur tilida qajsi bir jərlərdə „v“ tavuşının „g“ gə erylışı bar. Jeziqimizda „v“ etibar tutuldu; ugal, agal, çugən əməs, bəlkə uval, aval, çuvan dəp jəzilidu.

17. Ujqur tilida qajsi bir səzlərdə bir boqumda „rt, jt, rs“ kelidu; bu aqizimizda cıqqandək jəzilidu „girt, hajt, dərş“.

18. Typ səzləri tyrləndyridi qana ulaqlar, typ səzgə qoşulup jəzilidu; məsələn: bala, balisi, balimu degəndək.

19. Typ səzgə qoşulup kelidiqan „mu“ qoşumciliri typ səzgə qoşulup jəzilidu; məsələn: mənla, ulamu degəndək.

20. Orun padə bəlgiliri bolqan ta, tə, da, də bəlgiliri eqizda cıqqanca jəzilsun. Atta, işiktə, balıda, kişidə.

21. Bir səzgə jərişə ağışp kelidiqan bəlyklər typ səzdin siziq bilən ajrilip jəzilsun; məsələn: kajni—arqa, bir—birigə, qoca—qomuc degəndikidək.

22. „Kevidi, kəpti, kevitti“ degənək səzlər“ kelip edi, qilip edi“ degəndək ajrilip jəzilsun.

23. „Kelivatidu, oquvatidu, jəzivatidu“ degəndək səzlər eqizda cıqqandək jəzilidu.

24. Səzləri tyrləndyrgəndə „diqan, tiqan, diqan“ tyryklirinin „diqan“ qismisi jeziqimizda etibar tutuldu; məsələn: „qilidiqan, boludiqan“ degəndək jəzilidu.

25. „qilətti, qilitti, qilurdi“ degəndək səzlərin „qilur edi, zarur edi, kelur edi“ degəndiki etibar tutuldu.

26. Singarmunizim ujqur çanlıq tilida kyçlyk, Ləjkin 100% əməs. Cəttin nürqun səzlər singarmunizimə bojun sunmaj ketidu. Bularni singarmunizimə boj sundurup olturş kerək; məsələn: „kitap, qalam“ degəndək.

Əz tilimizdimu singarmunizimə boj sumniqan jərləri bar. Mundaq jərlər jeziqimizda şu bojca elinidu; məsələn: kelidiqan, oqujma degəndək.

27. Aqizimizda „işkki, işt“ dəp etilsimu, „ikki, it“ dəp jəzilsun.

28. Luq, lik, liq, lyk, ulaq lirinin tetylisi elinsun. Məsələn: pulluq, qışliq, kyzlyk, kişilik.

29. „əjtti, etti, ajtti degən səzlərin „etti“ degini jeziqimizda etibar tutulsun.

30. Barili, barini, barajli, barajluq degəndək səzlərin „barajli“ degini elinsun. (Incikisi—kylili).

31. Jeziqimizda „oninci“ əməs, „oninçi“ elinsun.

IV.

1) Çyz'ii məhəllə ajrimliri bolqan bir pytyu ujqur tili, paşa həkymiti səjasiti arqısında syn'ii rəvişə „taranci, qaşqarlıq“ tilliriqə (həttə millət-Ətiqə) ajrilqan edi. Bu əvvalni typ—tomuridin joqutuş ycyu Qazaqistan, Əzbəkistan həm Tyrykmanistan dikrit cıqarquci orgunliridin „taranci, qaşqarlıq“ degən (milli nam ərilip jyrtlygən) səzləri istimal qiliştin tamam cıqirilişi və u səzlərin ornıqə „ujqur“ səzi elinişi soralsun.

2) Ujqur II nçi ilmi kənpirinsijsi toxtamlirini ottıra azija ujqurlirinin arısında əməlgə aşuruş ycyu Təşkəndə Qazaqistan Əzbəkistan, Qırqizistan Əzbəhistan, Qırqizistan, ujqurlirinin vekilliridin təşkil qilinqan ujqur ilmi kəmijsisi tyzylsyn. Bu işni əməlgə aşuruş Qazaqistan xəliq maarip kəmisarijatının əz ystığə elinişi soralsun.

3) Qazaqistan xəliq maarip kəmisarijatidin ujqurların Almutida bolqan II nçi til—imla kənpirinsijsisinin matirijallirini tezlik bilən basturuluşı və pytky! ujqur məktəplirigə həm səjasi aqartış çajliriqə bıkardin tarqitilşi sorals n.

4) Prapisur Maluptin bu II nçi ilmi kənpirinsijnin matirijallirini orus-cıqə orup basturuşı soralsun.

5) Muşu kənpirinsijdə qəbul qilinqan imla bilən, imla luqəti həm bir imla kitavi jəzilip basturulsun.

Terminalogij (ataloqu) toqrusida II nçi ujqur ilmi kənpirinsisinin toxtamı.

1) Ujqur çanlıq tilidin ilmi terminalogijə tyzygəndə, şu çanlıq ujqur tilinin əz əsasi xususijətliri kəzdə tutulsun.

2) Terminalogijdə xalıqnın icidə tolarəq tarqalqan həm uxqumluq və şu mənigə lajıq səzlər elinsun.

3) Əgərdə termin (ataloqu) ujqur tilida tepilmisa, til jaqtin ujqurlarəq jəqin tyryklərdin elinsun.

4) Bu kəmgicə xəliq icigə kirip kətkən ərəp, parsi səzləri, əgərdə əz ana tilida şu mənini bəridiqan səz tepilmiqanda, ujqur tilinin gramatikisiqə bojsundurup eliş mymkyn.

5) Mundin kejin ərəp, pari səzlirini elişni qojup, javrupa terminlirini eliş kerək.

6) Javrupa səzlirinin pəqət tomurliri qəbul qilinip, uunu ulaqliri ujqurcə boluş kerək.

7) Bu kəmgicə tilimizqə ulaqliri bilən krip qaloqan javrupa səzləri şu bojca elinivərsun. Ləjkin bu tilimizda səz tomuri bolup hisaplansun; məsələn: sətsijalizim, kəmmunizim, tyrkəlagijə.

8) Ərəp tilidin pristəpkiliri bilən kirgən bir munca səzlər, səz tomuri bolup hisəpliniş şərti bilən şu halica qalıvəsun; məsələn: ilim, məlym, alim, muəllim, məzlym, zulum, bətarəp, və lakəza.

9) „Ki“ degən nəhy bəqləm, „qajsi“ degən səzlərdə işlitilsun.

10) „Buradə“ degən səznin ornıqə „joldaş“ degən səz elinsun.

11) „Taranci“ degən səznin ornıqə „ujqur“ degən səz işlitilsun.

12) Mundin kejin ottıra azija ujqur ilmi kəmisijsi bəkitmigen terminlər mətsuatta işlitilmisun.

Til—imla kənpirinsijəsida I. Əjjəlinin əmək məktəplirimiz toqruşuq qilinqan daktəti bojca cıqirliqan toxtam.

Ottıra azija ujqurlirinin ikkinçi kənpirinsijsi ujqur əmək məktəpliri toqruşuq qilinqan dəslətinə tınlay. Muşu təvəndiki cərləri turmuşqə aşuruşni zərur dəp hisəpalajdu:

1. Maarip idaririnin qarimiqla bolqan birinçi baldaq məktəplərinin şü kyngicə toluq hisabatı həm ulardiki oququçılarnın muhisabatı joq.

Şunun ycn kənpirinsijə capcanlıq bilən məzgyrlərin toluq hisavini elişqa, şunun bilən billə, oqutquçılar sastapini təkşyrəşkə həm birinçi baldaq məktəpləni 4 jilliq programma bilən ujuşturuşqa, zərur dəp hisaplaıdu.

2. Nurqun sanqa ege bolqan ujuqur əmgəkçilərinin, məktəp jəsidin ətkənlər arisida umumi məcburi oquşni kirgyzys bilən, bu jəşi ətkənləni məktəp icigə alalmajdu. Şunun ycn jəşi ətkənlər məktivinin tarmaqlirini kənəjtisni zərur dəp bilidu.

3. Ujuqur xəlqidin xizmetçilər tyrkymı jətişsizlikli.ə ətivarqa elip, Qazaqıstan maarip kəmisarijati, juqarqi baldaq məktəplərinin tarmaqlirini kənəjtəp, bolsumu, kalxoz jəsliri məktivni həm pettexnikumlarıni tərəqqi qilduruşqa, şunun bilən qeşida təjjarlıq siniplirini həm qisqa muddətlik rap-paklarqa, kalxoz jəsliri məktəplirigə, texnikumlarqa va ali bilim çajliriqa təjjarlaıdıqan kurslarıni ecışqa lazim dəp tapıdu.

4. Ujuqur xəlqinin arisida jəni ilipənin tarilişi nəjiti sus; savatsizliqni joqutuş. işliri nəjiti nacar; qıraətxana, qizil çajxana, kulup və başqa səjasi aqartış çajlirinin sanı bar, sapasi joq; dingə qarşı tərəqisat, intirnatəsanallıq tərbijə, xotun—qizliri azat qilişqa oxşas işlər ujuqur əmgəkçilərinin arisiqa tarilişi bu jaqta tursun, texi ujuqur məktəplirigimu kirmigən.

Ujuqur jəzilridə kənəş quruluşıqa toralqu bolup turqan, əski turmuşnin hər tyryk qaldıq liri texi xelila məkkəm ornaşqan.

Şunun ycn kənpirinsijə maarip kəmisarijatının diqqitini çalip qilip, ujuqurların arisida səjasi aqartış işini kysləndyryşkə, qismən aldimizdiki mədəni keziş majdanini kyələndyryşkə həm cysnyklyk umumi egilik, jutarciliq tarmaqlirini icigə alqan kalxoz ədəbijatirini ciqirip turuşni kerek dəp bilidu.

5. Ujuqur xəlqinin egilik; jutarciliq—səjasi əsyşi, milli əmgək məktəplirinin toluq quruluşini həm asta, asta juqarqi baldaq məktəplirinin milliləştyryşini tələp qilidu.

Şunun ycn aqartış kəmisari həzirdin işkə krişip, ujuqur tilida jəni ilipə bilən jəzilqan oquş quralliri, ysul—təlim əsvəsliri bilən məktəplirini qamdaşni şunun bilən tən, ujuqur məktəpliridə rus tili həm ədəbijatini məcburi savaq qilip kirgyzyskə, ujuqur məktəplirinin juqarqi baldaqlıriqa xitaj tilini alajtən savaq qilip kirzyşni ləjij dəp tapıdu.

Ujuqur tilida oquş kitaplirini ciqiriş işini Qazaqıstan maarip kəmisari-liqi, Əzəkistan həm Qırqızistan maarip kəmisarlıqliri bilən kelişip ciqirilişi lazim.

6. Ujuqur məktəplirinin halini jətkidək juquri kətyrys məxsiti bilən birinçi nəvəttə, birinçi baldaq məktəplərgə oqutquçılar tyrkymini təjjarlaş kerek; bunun ycn qilinidiqan işlərin ən zərurliri:

a) Ujuqur ped—texnikymini kənəjtis həm məkkəmləş kerek.

b) Birinçi baldaq məktəplərgə oqutquçılar təjjarlaş ycn ped—texni-kumnin qeşida 2 jilliq oqutquçılar təjjarlaş kyrsi ecilsun.

g) Qazaqıstan həm Qazaqıstandin təşqiri ali pidagugijə bilim çajliriqa ujuqurlar ycn tegişlik orunlar berilsun.

c) Ujuqur oqutquçiliri qajiptin oqup təjjarlıniş kyrsiliriqa pytynləj tar-tilsun.

d) Ujuqur oqutquçilirini jaz məzgilidə təkrari kurslar arqılıq təjjarlaş işini kən rəviştə təcribə qilip keryp həm şundaq Əzəkistan, Qırqızistnad ecilqan kurslarqa evətiliptursun.

7. Məktəp binaliriqa nəjiti-diqqət qiliniq, bunun din kejin selinidiqan məktəp binalirini texniciskii kyələr bilən qamdaş. plansiz işlərgə yol qojul-misun. məktəp binalirini jəstis ycn budjet xraçitidin həm öz ara seliqtin pajdilansun.

8. Muşu kyngicə ujuqur xəlqi arisida balılərin məktəpkicə tərbijə işliri kənəjmigən. Şunun ycn kənpirinsijə ujuqur xəlqinin icidə bu işni kənəjtisə həm ujuqur əmgəkçi xotun—qizlirini kurslar arqılıq tərbijəçilər təjjarlaşni zərur dəp hisaplaıdu.

9. Xotun—qizlir maaripiqa bolsumu, ujuqurların konar turmuş şərait-liri toralqu bolıdu.

Şunun ycn kənpirinsijə məktəp jəsidin ətkən ujuqur qiziliqa vaqitliqə məxsus məktəplər ecışni pajdiliq dəp bilip, maarip kəmisarijatının jədiqa salıdu.

10. məktəplərdə əmgək usulini təcribilik halda, degilik rəviştə əməlgə qojup, toqridin—toqri inispikturlar, usylçılar həm şununqa oxşas usulçılar-nin qatnişi bilən bolqan oqutquçılar kənəşmirinin və əmgək məktəplirinin pytkyl işlərdə pikirini birləştyrys ycn həm hisap manquzuş va ajrim oqutquçılarnın bir—birisi bilən təcribilərini almaşturuş ycn oqutquçılar ystidə yzliksiz jolbaşçiliq qilip turuş kerek.

Juqarqılarnı kəz aldida tutup Əzəkistan, Qırqızistan bilən birlikdə ujuqur tilida ilmi, ədəbi və oqutquçılar zurnalini ciqirilişini həçət dəp tapıdu.

Qoşumca.

Prapisur Malup maqalisi.

Seriq ujuqurlar.

Hazirqi caqda Gansu elkysinın şuçu, Gançu şəhərlirinin çənuvi ətrapida kickinə tyryk qəbilisi jəşajdu. U qəbilə öz—özini seri qjuqur (Sariq ujuqur) dəp atajdu.

Seri qjuqurlar burunqi vaxta nəjiti kyçlyk, mədəniyyətlik, jərimi kəcmən, jərimi olturuşluq məmlikət bolqan. Nəjiti zor, kəp şəhərliri bolqan.

Bu məmlikətnin ən kəpi, hazirqi Turpan həm Manqolijədə bolqan. Şunundin kejin, asta—asta bular hazirqi Şərqi tyrkistanqa—Gansuqa taralqan.

Çahangirlar soquşi aldida javropa həm japon alimliri kona ujuqurların turmuş—əhvallirini təkşyrəş ycn bir nəccə qetim ekispiditsijəgə barqan.

Bu təkşyrəşlərdə, kəp matirijallarnı tapqan; uların arisida ujuqurca kitap, dini syrətlər, tamqa çaplanqan xətlər, kona ujuqur xətlirinin, kəliq-lirinin syrətliri tēpılqan. Hazirqi caqda ular londun, Berlin, leningrat muzejiliridə saqlanmaqta.

Seri qjuqurların sani 5 mingə jəqin. Bular hazir tyryk tilliridə səzlişidu; amma uların tili şərqi tyrkistanda jəşiqan ujuqurların tili bilən

ajrimisi najiti kəp. Ular putni (ajaq)—azaq, uxlani—uzuq, iegərni—izək dəjdu.

Bunundin başqa ularnin saniqi hazırqi tyryk xəliqliridin başqa (kona şəkildə saqlanqan); məsələn: on birni ular—„bir jigirma“; on ikkini—„işki jigirma“; jigirmə birni—„prittus“, əməi ottuz ularca—„yc on“; 20 ni—„işke on“; 50 ni—„pisun“ həm şununqa oxşas jənə ular mən kəldim degənni—mən kəlti, sən kəlti həm başqılarqa oxşas.

Seri q ujqurlar ikkigə bəlynidu; birinçisi toçliq, ikkinçisi cəlyk. Bular uruq—uruqqimu bəlynidu; məsələn: qonrap, qizqiz həm başqa uruqlarmu bar.

Seri q ujqurlar pəqət məciliq bilən məşqul bolup, dixanciliq qılmajdı. Cəlyk ujqurlarqa qarışanda, toçliq ujqurlar bəjraq bolıdu. Toçliq jərnin yaxşıca turup, ularnin mallirimu (at, qoj, əkyz, eşkə) iaxşı bolıdu. Cəlyk ujqurlar tolusi kəmbəqəl bolup, tolarəq xitaj bəjlrinin mallirini bəqip jəşajdu.

Bular buddi diniqa ibadət qilip, 10 jəqin ibadət xaniliri bar. Həm kona tyryk dinliridin şaman dininin qaldıqi bar. Bular bəxşini. əlci dəjdikən; seri q ujqurlar həmmisi denidək savatsız bolup, xitajcə, tibətcə bilgən 2—3 kişisi bar.

Seri q ujqurlar manqulqa oxşıqan kişimləni kijidu. Xotunliri bolsa, kəkrykigə mərçəndin, kymystin, mistin izmə qadajdu. Ərkəkliri bolsa, Cəclirini xitajcə əstyryp arqısıca təşajdu.

Cəlyk ujqurlar gəmidə jəşap, toçliq ujqurların cidirdin əjliri bar (qazaq əjlirigə oxşımajdu). Juqurda kəzsytilgən sandin başqa, seri q ujqurlar bolup, ularnin bir qismi xitajlaşqan; ikkinçi qismi manqullaşqan.

Seri q ujqurların iqtisadi əhvallirinin jaman boluşi kəjnədə, etmişiki əzlrinin cən mədəniyyətlik məmləkət bolqanlirini jədiddin ciqirip, hazır u toqruluq hic bir nərsə bilmajdu. Həm xəliq aqzida hic qandaq hika-jilərmu joq.

Almuta 2—əpril.

T. Qutluq maqalisi.

Udul jol.

Almutida bolıdığın ujqur ilmi kənpirinsijinin tarixi həm əməli orni cən. Bu kənpirinsijdə qarilidığın ujqur jəziqinin imlası, tilinin luqət—atalıq məsililiri jəni, cən həm eqir məsililər, bu məsilinin toçrı həl boluşi ujqur əmgəkcilirinin mədəni—səjasi əsyşi jolida cən orun tutıdu. Kənpirinsijə kəlgen tilcilər, mədəni kyclər bu məsililəni asasen toçrı həl etər dəp işinimiz.

Kənpirinsijdə qarilidığın məsililəni əməli təkşytəni əz əhiğə tapsurup, biz pəqət kənpirinsijnin typki jolı toçrusida unumi pikirlirimizni jəzmaçci bolumiz.

Typ məsilə: „ujqurlar ycyn birləşkən ədəbi til quruluşi mymkynmu, mymkyn əməsmu?“ degən sualqa cavap bərişə. Muşu sualqa ocuq, toçrı cəvəp tapmaj turup, başqa məsililəni toçrı jəsmək, ujqur ədəbiyatının əsyş jollirini əməli bəlgylimək, Həddiddin artuq qijin.

Ujqur ədəbiyatı, məsəuatının əsyş jolını tosuqan uşşaq cataqların quruluşun zəncirinin jəsilidığın tənğisi muşu məsilə. Bu ujqur jəş ədəbiyatının negizgi məsilisi.

Ujqur birləşkən ədəbi tili—mana udul, kən həm onaj jol birləşkən ədəbi tilnin jaqlımaslıq jəki birləşkən ədəbi tilgə qarşıliq muşu kən, udul joldiki kəpyrktin etməj, bu joldin ciqip, xətarlik kəşkindin etimən dəp avarə boluş bilən tən. Bəxtimizgə lajiq mandaq „notur“ kəş-kincilər kyndin—kyndi kəmməktə. Pralitarijat hakimiyyəti şəraitində eşkən ujqur juttərciliqinin oçuluq həm „qurqu soluxajliq“ lərdin qutulup, markisizim, Leninizim bilən jyrytilgən kən sinpijat jolıqə kirışidə şək joq.

Birləşkən ədəbi til ycyn kyraş—sinpi kyraş.

Cynki, kommunist partiyisi işci məhkym millətləri (ujqurstan ipadə) azatlıqqa jətkyzimən dəjdu. Cynki, həqiqi azatlıqqa jətiş mədəniyyətinin sirtida jəni mədəniyyətə eğə bəlməj turup mymkyn əməs. Bir millət til quralıqə eğə bəlməj turup, mədəniyyətə jətəlmajdu.

Cynki birləşkən ujqur ədəbi tiligə qarşıliq əşu til quralını parçıləş, mədəni əsyş jolını qijinləşturuş degən səz.

Kənpirinsijdə qarilidığın məsililər quruqla ilmi məsilə bəlməj, şunun bilən bilə, sinpi məsilə dəp sanılış kərək. İlmi—pəni jolnni sinpijat mənpitigə bəjsundurmaq kərək.

Ujqur əmgəkciliridin ciqqan ilmi kycləri və ularnin jollirini birləştyrys, op—acıq turuqan sinpi jol. demək kişi bəşiqə bir ədəbi til quruş əməs, nəlki umum bir ədəbi til jolını izləş və şu bir ədəbi til ycyn kyraş, eni q sinpi mənpiat jolı ikənligi şəksiz.

Taranci—qəşqarlıq bir millətmu? Bu sualın jənvəştin 1930 nci jili qojuş kылkə, Qəşqarlıq tarancılar arisidiki bəzi bir luqət ajrimiliqlirini dəsmijət qilip, bular ikki tyryk millət dəp dəva qiliş enindinmu artuq kылkə. Əndi bir millətin bir tilidiki təbii boluqan məhəlli pəriqlirigə bəqip, nəccə tyryk „ədəbi til“ ləni qurumən dəp məjdisiqə soqup kərənleş ocuqla məşxirilik. Əgər biz orus, əzsək, qazaq tillirinin icidiki məhəlli pəriqləri təkşyrəp, ularnin hər qəşsida birləşkən ədəbi tili bərligini kəz aldimizqə kətyrsək, bəjiqi məşxirilik jəp—jəlanqəşlinidu.

Bu „məşxirivaz“ liqtin qutuluş kərək joldəşlər!

„Taranci—qəşqarlıq başqa millət, degən səz ilmi jol bilən təkşyrəş nətiçisida ciqqan səz əməs. Bu, ujqurlarqə məxsus boluqan tarixi şəraitlərdin tuquqluq (ocuqraq etqəndə, mədəniyyətsizlikdən kəlip ciqqan). Andin tərəppəzliq, şəxsijətçilikün, jəsisizliqün, ilmi, sinpi jolqə zitliqtin kəlip ciqqan səz.

Bətləş qançə bəldurraq joqalsa, biz şunca ilgirirək atlaymiz.

Ədəbi til qəşsi şivəcəkkə əsaslinidu? Şu kəmgicə bu toçridiki tələşlər tyryk jir nətiçə bərmidi. Həm həzrənlik tyryk bir nətiçə bəridu, dəp etiş qijin. Məninçə, məsilinin mandaq qojulişim, asasen toçrı əməs, cynki, bir tildiki şivəcəklərdin birni elip „muşu ədəbi til bəlsun“, Dəp dikrit jolı bilən cəkaləş ilmi jolqə siqmajdu; cək təşləp ojniqəndək bolıdu. Cynki, bizdə toluq ujqur tili bir cəttə tursun, ajrim bir şivəcəkmə, ilmi jaqtin təkşyrylyp jətini joq. Mən „bizdə til, ədəbiyat məsililiri“ („k. a.“ 27 j.) Həm „joqsul məpkyrisini qajmuq turuşqə qarşı“ („k. a. 28-j.“) degən maqalilirimda bu toçrudiki pikirlirimni jəzqan edim. Bu pikirlər tənəki sozlərin icidə:

„Biznin ədəbiyat və mətbuatımız ujqurstanqa jeqinlaşmıjdi; unın xəzinələrindən pəjdilinalmıdı...“ „mundin kejniki vəzipimiz şu xəzinilərgə jeqinlaşmaq; pəjdilanmaq. Va şu jol bilən til, ədəbiyatımızni bajitmaq“.

„Pərqana, Jəttə su, Qaşqar, Qulça, Turpan qatarlıq jərlərdə jatqan xəliq ədəbiyatı və til xəzinilərigə ege bolqan, əmgəkçilər juttarcılıqıqə negizlənən kyçlyk ujqur ədəbiyatı majdanqə kəlgysidur“ (k. a. 27 jil 129 san).

Bu sözlərin mənisi ədəbi til bir şivicəkkə əsaslınsnu degen mənigə tamən zit. Şunun bilən billə, bu sözlər birləşkən ədəbi til kerək degen jolnı quvətləjdu.

Prapisur Malup ez maqalisida bu pikirləni təkitləjdu.

„Pytkyl ujqur əmgəkçiliri ycyn bir ortağ ədəbi til işləş mymkyn.

Bunundin başqa jolmu joq“ (k. a. 30 jil 18 san).

Ujqur tilini məxsus təksyrigən prapisur Malupnin bu səzliridin kejin birləşkən ədəbi tilnin dycmənliəri əmdi tişliq tapar dəp işinimiz, xatalıqnı bojnıqə elip ez qoli bilən tyzətkəndə, etkən xatalıq ycyn əjipləşkə bolmajdu. Pəqət xatalıqnı təsləp toqri udul jolqə kirış kerək.

Birləşkən ədəbi til qacan qurulıdu? Kənpirinsijə bu sualqə toqri çuvap bərsə ilmi hyclərgə durus əmriatsijə beridu. Jəni əməli hərəkət jolını toqri bəlgyləp beridu.

Bir kənpirinsijnin toxtamliri bilən ədəbi til qurulup qalmajdu əlvəttə, bu kənpirinsijə pəqət ədəbi tilqə jetiş jolidiki con canıdam.

Səmərqəndə etkən ilmi kənəşmə ədəbi til məsilisini əsasən toqri jəsti.

Aldimizdiki kənpirinsijə bu kənəşminin jolını kyəcıtip, etyş kerək.

Ədəbi tilimiz rəsmilışip bolqunca mundaq kəp kənpirinsijə, kənəşmiləni ethyzışkə toqri kelidu.

Hər bir jəni kənpirinsijə jəki til təksyrəş baldurqı təksyrəşnin kamcılıqlirini tepip, tyzytyp, tolturup barqusi; və muşu tərtil bilən məlym bir tərxi dəvirnin icidə ujqur ədəbi tili tədrici syratə rəsmilışip balaqətkə jətkysidur. Bu tərxi dəvirnin məzgilni qəttən bəlgyləş mymkyn əməs. Muşu dəvyrni mymkyn bolqunica qisqartış; mənə, ilmi kyçlərinin negizgi vəzipisi.

„Bizdə til, ədəbiyat məsililiri“ degen maqulida biz:

„Biznin ədəbi tilimiz oxunuş dəvyrini kəcyryp, tyzylyş, rəsmilışişnin başlapqı dəvyrigə kirdi“.

dəp, hiliqı dəvir toqrusida mundaq mulahizimizni jəzqan:

„Hazırqı ədəbiyatımıznin tili qacan pytkyl ujqurustandiki kəpçiliklə tekiz jeqinlaşsa, birlə səznin mənisini bərgən nəccə tyryk işlahlərdin azat bolsa, oacan qətti bəlgylənən məxsus qaidilərinin icigə kirsə, şu caqta biz tilimiz rəsmilışip, tyzylyp boldi; dəp atalajmiz. Bu jolda texi uzun zaman (bəlkı 20—30 jil) işləmək lazımlı“.

Hazırqı ədəbiyatımıznin tilini („qutuluş“ həm k. avazi“ nin tilliri) idijalləmaq jəni balaqətkə jətkən ədəbi tilimiz muşu, dəp kəranlımək xətarlık jol. Hazırqı ədəbiyatımıznin tiliqə tənqit kəzi bilən qarış, bu jolda texi murqun işləş (20—30 jil) kerək.

Muşu qaidini əstə saqlışaq, udul jol bilən ketimiz. Ədəbi til məsilisini, umumən ədəbiyatımızni „qaqti—soqti“ liqtin qutuldurimiz.

Tilçilər, jəzoquçılar, şairlər toqrusida. Kənəşlər səjuzidiki ujqur əmgəkçilirinin hazırqı mədəni—ictimai halitigə jərişə, bir nəccə til təksyrgyçilər, jəzoquçılar, şairlər jətişti.

Bulərin xizmiti con, muhim, bular kyndin-kyn osyp kaməltəkkə jətidu, əlvəttə.

Ləjkin kənylni quruqla xəş qiliş jolıqə kirməskə kerək; bizdə ilmi quraldin toluq qanətləngidəkk pəjdilinişikən birnu kyç joq texi. Bu səzdin kaməltəkkə jətkən ilmi kyç təjərrə bolqunca qarap jətiş kerək degen mənə kelip ciqmajdu, əlvəttə. Mundaq pikirlər tola xətarlık.

Hazırqı bər kyçlirimizgə iardəm bəriş kerək. Uləni paraliterijəti jolidin təjəzujmaj şulər bilən ilgiri atlaş kerək. Əz əra—tənqitni kyç-jtiş kerək. Trakturqə jətişkynca, səpanni təsləp soquqə jəpişmaq lazımlı.

Biznin pikrimizcə, mədəni kyçlirimiznin icidə xətarlık bir jol bər: u bəlsimu, cətlərdin, bər—birsidin səvaq eliş, ergynyş qaidisini tutmajdu; ulər typlygrək kitəpqə qarımajdu: əz bilimini artıruş jolıqə uədan jəpişmajdu; bəzi vəxlərdə əz bilginini kəp əilgəngə sanəp ketidu. Mən-mənlikmu joq əməs, bilimcanlıqnin mənşp olıjisiqə ege boluşnin bəlgysimu (tendensijə) joq əməs. „Mənini dəginim toqri, başqılərinin xatə“ dəp dəva qilişqə oxşış.

Bu adətlər, biznin ədəbiyatımızqımu, ilmi kyçlirimiznin əzlırigimu con zıjan kəlyridiçən (bəlkı bir muncə zıjan kəlyrgən) kamcılıq.

Bizdə ilmi qural, Markisizim bilən toluq pəjdilinip, əzinin səjtəcribi-sigə təjənip olturup, xatəsiz jol sizip bəridiçən ilmi kyç joq. Biz pəqət ilmi kyçlirimizni jıqıq, bəriktıtyp, hər kimnin təcribisini çəmləp, xəlilşliq bilən (сбэктывно) təksyrəp olturup, şəxsi jolqə cıymə jəz—əra tənqitni kyəcıtip olturupla ilgiri mənəljəjmiz. Nəzıvanlıqqa mundin başqa jol joq.

Kənpirinsijə bu məsilini əskə əlsə əjənsiz bolmas.

***

Kənəşlər səjuzi şu cınlidə oltıra əziyə həm Qəzəqıstəndə sətsijəlizim quruluşinin esyşı bilən, bu quruluşta ujqur əmgəkçilirinin qatnışı kyçijış bilən, qatarləp ujqur əmgəkçilirinin mədəni jətitimu esidu; mədəni kyçlirimu kyçyjıdu.

Ujqurustənnin xususijətlirini təksyrəp olturup, ujqur əmgəkçilirinin həcici mədəni jətitinin negizi (fundamenti) Kənəş toqriçidə səlinidu.

„Mədəni jətkəni bəlgyləjdiçən nərsə həm mədəni jətkə ege boluşta ən con kərəklik qural tildur, bu til quralidin başqa mədəni jətkə ege bolmaq hic mymkyn əməs“ (məşhur prapisur Pakrovkijnin səzi).

Şunun ycyn ujqur ilmi kyçlirini birləstıryş kerək. ilmi kyçlərinin birləşkən ədəbi til jolida kətmən cəpiş kerək. Cynki, birləşkən ədəbi til mədəni jətkə jətiş ycyn ən udul jol.

Muşu udul jolqə krip əlqəndə rəşqə məsililəni jəşmək, bəşqə qıjın-ciliqlərdin qutulmaq tola onajlışıdu.

Muşu udul jolqə əsaslap olturup imla həm atəlqu məsililini jəşmək nəjiti jənıklışıdu.

İlmi kənpirinsijnin işlirigə jənıklık tiləjmiz.

Mundin kejin ujoqur imlasi qandaq boluş kerək.

Ədəm bəlilirlinin bir—birliri bilən pikir elişş tiliiri va onun qəqəz, taş, jaqac həm şundaq başqa nərşilərgə cyskən qopal şəkilliri həmmisi içtimaji turmuş hadisiliri; kyjndiki turmuşnin nətiçə va təcrisiliri.

Şunun yəyn köpciliklə kynda kerək bolidiqan ədəbijati yəyn—il həm imla tyzyştə şu köpciliknin çanlıq tili, panitikisiqə əsas qiliş metodi ystyr. Bolup ketip bəridu. Tilnin məntiqi, sərpi jaqliriqə əsas qiliş bolsa, u, kyndin—kyngə konurap, ez ornini jeni metodlarqə berip dəlçivətidu.

Ujoqur imlasi, tili məsilisidə bu kyngicə, bolup keli—vatqan taləş—tərtiylərmu. aşı ikki metod ystidə boldi. „Məntiqi, sərpi əsas“ dəjdioqanlarnin gəpliridin, ularnin nənə sivəp əilndur, əjuqurnin hazırqi çanlıq tilidin, hazırqi panitikisidin jirgəngənlik unundin qecişliq, unundin tirişliq puəqliri kelip ujoqur tilini joq qiliş məxsətliri sezilidu. Cynki, əgərdə biz imlamizni jyz pirsən sərpi əsasta tyzygəndə, biznin ədəbijat tilimiznin ajrimisi əzbək, tatar tilliridin qıl qatarliqmı niraq bolmajdu. Uni oqujdioqan oququclılardin mınlar bilən sanilidiqan savatsızlırimiz həm oquş jesidiki bəlilirimizdin tamam jiraqlışidi. Amma şunimu etip ətış kerəkki, imla jyz pirsən sərpi boluşı; bolsumu biz yəyn mymkyn bolmiqəndək, jyz pirsən panitika əsasıdimu bolalmajdu. Əgərdə tamam panitika əsasıda imla tyzygəndə, ədəbi til tolu mu pəslişp, əzi köpcilikni əgəstiryp əməs, əlki köpcilikni jəki xəliqni əzi əgışip mənqən bolup qalidu. Mənə şunur, yəyn imla əsəslirini tyzygəndə 1—2—3 pirsən əsəşqə orun bərilidu.

Əm di səzni uzatmāstın, mundin kejin ki biznin imlamiznin qandaq əsəslərdə boluşı toqrusidiki pikirilmni ətəj:

1. Ujoqur tili min jıllar boji ədəbijat həm imlaqə əgə bolup kelivatqan bir til. Bu tilnin əzige ajrim ilip—bəri bər. Hazırqi çanlıq ujoqur tili bəlsa, 31 ayaz bəlgilirigə əgə bolup, əulərin 8—i sozuq, qalqanliri yzyk hərplərdin ibarət.

Səzəqular munular:

ə	..	ı
ə	..	ı

Əskərtiş: ujoqurlarda „b“ hərpi qazaq, tatarlardikidək ocuq həm qattıq anlanımajdu. Şunun yəyn biz „i“ ni qəllə həm incikə səzlərdə jazıviz.

Yzyk hərplər:

b, c, ç, d, h, g, j, k, l, m, n, n, p, q, q, r, ş, s, t, v, x, z, z, (r).
Əskərtiş: cət tillərdin kirgən səzləni jeziş yəyn mundin kejin biz ilipərimizgə, „f“ hərpinı qoşmuqimiz kerək. Şunun bilən ujoqur ilipəri 32 bolidu.

2. Başqə tyryk tilliridə bər hərplərin hənmisi ujoqurlarda bolsumu, qajsi bər hərplər səzləş tilimizdə, qajsi bər orunlarda cysyp qalidu: „l, r“ hərpliri, misallar: oqan, bəqə, kəgən, bəgən....

Amma biz „l“ ni jəş ədəbijat tilimiznin başlapqi dəvirliridinlə başlap səzligində cysyp qalqan çajlarda, jazmıdā jəzip kəldyk „r“ ni bəlsa, qajsi bər çajlarda jəzip, qajsi bər çajlarda jazmaj kelivatimiz: tuqan, tudi, bə.

Mundin kejin ki imlamizdə bu ikki hərpin sərpi əsəsnı qoqlap həmmə çajlarda jəziş kerək

At—atlar, kişi—kişilər....

3. Ujoqur tilinin ən coq xususijəlirinin biri „ə, a“ nin başqə hərplərgə tēgışilip kētişiliri:

Bala, bəlişi, ata—atısı, kə—kētiş, bər—bəriş. Mundin kejin ki tyzylidıqan imlamizdə çanlıq tili nıznin bu xususijiti ən birinçi əsəş boluş kerək. Bu toqruluq joldəş Malup mənəq dəjdı:

„Ujoqur tilidə yə boqunluq səzlərdin başlap, səznin baş həm əjaqliridə „basqu“ (uda-nıqə) qattıq anlanıp, otturdiki hərplər bəlgysizlə bolup iştildı: nemilirini, atısı, bolidu, cəpliduq, qorsuqum, jrykym dəp jezilidu; mənincə mənəq çajlarda „i“ ni jazmaj. „e“ jəzip həm sərpi marpalogijə əsasıda „ə, a“ ni tēziş kerək. Amma oquqanda eqizdı səzləngəndəklə atesi, cəpliduq, qozsaqum, zyrəkim, bəradu, alıdu... oquş kerək: nemələreni dəjdı. Əlvəttə buni əldimizdiki imla kənpirinsijimizdə oşdan tēksirəp qaraş kerək bolidu.

4. „q, g“ hərpliri ilı ujoqliri şivicikidiki səzlərin 2—3 boqunluqliridə „q, g“ lərgə tēgışilip ketidu. Amma bər boqunluq səzlərdə bu iş joq.

Aq—eqi, qaq—qeqi, qozaq—qozuqum, qapaq—qapıqum... Ləkin qaq şivicikidə mənəq tēgışilip kētişi hic qandaq səzlərdə joq. Mənə şu əsəslərgə tējəlip, mundin kejin ki imlamizni jəqinləşturiş məxsiti bilən „q, k“ ni hic çajda „q, g“ gə tēgıştirməy jəziş lərkə qozaq, qozuqum, qapaq—qapıqum...

5. „z“ hərpi. Bu ujoqur tilidiki hərplərin birı. Səznin baş, ottur həm əjaqliridə kēlidu. Buni baş, ottur, əjaq—axirdə jəziş kerək. Səznin baş jeqidə jazmıqında ilı ujoqliridiki bər mənəq səzlərin mənisi, ahiqi əzu—lup, səz qopailişip ketidu: zın, zınaq, zip, zına (baş tərəptə „z“ kēlidiqan səzlərin əsili va tyrliri bilən 3—4 jvzqə jētidu) va başqə səzləni: jun, jut, junaq, jip, jına dəp jəzip qopılaştıurup, eqirilaştıurup həm səznin ahinini buzup ətışnin həqiti joq.

Typ səzlərgə qoşulidiqan qoşumcılar, tyrlıxtər.

6. „la“ bu qoşumcə ujoqur tilidə ikki çajda kēlidu.

a) vāqitın əildıryp.

b) jalquzliqni əildıryp

Məsələn: mənə əjgə kışım bilənə, Toxtaxı cıqıp kətti: tınygyn jıqılışqə muəllimlərdin bəratla kēldi.

Bu qoşumcini inladə typ səzlərgə qoşup jəziş kerək.

7. „ma—mu“ bu qoşumcimu şundaq ikki çajda kelidu:

a) jərdənci bolup;

b) sual alamiti bolup.

Məsilən: kitapni aldın mə? Çaj ecip boldunmu? Məktəpkə mənma baraj, ularmu kelidu, imlada bunimu typ sezlərgə qoşup jeziş kerək.

8. „du, tu“ qoşumcisi. Qelin joqan həm incikə sezlərdə oxşas kelidu. Həm ezi alajtən jerim—jatu mənigə egə bolqan bir sez. Singarmunizimqa tojinip „dy—ty“ jaqini bolmaidn. Şunun ycyn bu alajtən sez bolsumu, buni typ sezlərgə qoşup həm „du, tu“ qilip jezidiqan bolunsun- məsilən: kelidu, alidu, qilidu, teləjdu („toləjdu“ əməs) həm başqılar. Amma „du, tu“ din kejin „r“ jezilmajdu.

9. „dn“ buni biz bu kyngicə aşu kərynişi bilən jezip kəlduq. Mundin kejin madaq boluşi kerək: din, tin, tun, tyn, dyn. Məsilən: məktəptin, ejdyn, uruqtun, etyktyn. Amma „dan, den, tən“ bolmajdu.

Əmdi „da, də“ bolsa, „da, ta, də, tə“ bolup jezilidu: orunda, ejdə, məktəptə, attə.

10. „dək, tek“ lər qelin həm incikə sezlərdə birdək jezilidu: tap, tak, çak bolup jeziln əjdu; balidək, attək.

11. Ərəp, pars, xitaj həm tyryk xəliqliridin kirgən sezləni qand aq qəbul qilinsa, şundaq jezilidu. Amma jəvrupadin kirgən sezlərdə intirnat-sanal ilipbəni kez aldimizda tutumiz. Jeni jəvrupaliqlar qandaq jazsa, şundaq jazimiz: pionir, kometet, komsomol, kommunist, tiraktir...

Biraq bulardiki siqa jəni ərkek, cişilikini bildiridiqan xususijətləni qəbul qiləlməqandək, jəvrupa sezlirinin sərpilinişiri ujqur sərpigə bojsunuşliri kerək. „f“ hərpinilipbərimizgə qəşuşqa məçbur qilidiqan bir sivəvi jəvrupadin kirgən sezləni jeziştiki intirnat-sanalciliq.

12. Bri—birigə zit bolup, tən kelidiqan sezlənin arisiqa siqaq (—) qojulup jezilsun. Jaxşi—jəman, əq—qarə, bərə—bara, arqa—kəjni, joq—paq, coj—paj, nan—pan.

13. 1—2 sez bir qəşulup, 3rçi seznin, nərsinin isnini bildiryp keliqan juqruluqan sez qəşulup jezilsun: əlvəq, oquşxana, ələqatış, nartəxa. Jəne şununqa oxşas 2—3 pieldin jəsəlcən sezlərimu, qəşulup jezilidukelivətidu, elivəldim, bilivəldim, keryvp qaldim. oxşas sezlər.

Singarmunizim.

24. Ujqur tilida bu xususijətkə eoz bərməjdü. Şunun ycyn biz imlamizda bir munca ciqirip taşlaşlarni (сложные) qilişqa məçbur bolimiz; məsilən: „q,k“ hərpliri singarmunizim əojicə „q“ paçətla qelin sezlərdə „k“ hərpi incikə sezlərdə jezilişi kerək. Əgər biz u əsasqa təjənsəq xeli sez əuzulup, jatlişip ketidu; məsilən: kan, kərək, çəka, kəlia, kəla, qəjər, qəj, qərəl. Jəne şularqa, oxşiqan sezləni: kələ, çəkə, kən, kəliə, qəjar, qarə, qəj, kəmək, kəmə, dəp jazsaq nəqətarliq xata qiloqan bolar eduq.

15. Ajeq jeqida „b“ anlinidiqan sezlərdə „p“ jeziş kerək: kelip, ketip, menip...

16. Apasturup—həmzə (') ni hic jərdə jazmasliq, jəni uni ilipbədin ciqirip taşlaş kerək. Cynki balılar turmaq, conlarqa ygətmək təs. Sivəvi bu hic qandaq tavuş—avazqa egə əməs.

Məlym təlim, təsir cəgən sezləni, təlim, təsiz, məlym dəpla iazsa

bolidu. Oziymiznin „qaca, apa, ara, ata“ Oxşas sezləni, „qajca, arpa, ajra arqa“ dəp jezip, çəbduq, aşıliq həm başqılardin ajrip etiş kerək.

Kalpuk avazl.

17. Ujqur tilinin jəne bir xususijiti muşu. Amma sezlənin ajaqlirida bu xususijət joqajdu. Tutup, tutudu dəp sezlənsimu, „tuttu“ deməjdü, „tutti“ dəjdü. Ləjkin bizdə qiziq bir nərsə bar: typ sezdə o, ə, u, y sozquliri qəşulup kəlmisimu, typ sezləni tyrləndyrgəndə juqarqi tər hərpinilip qəşup sezləjmiz. Məsilən: al—alduq, kəl—kəlduq, edi—edyk—eduq, kət—kəlduq, kətkyzdi, kir—kirgyzdi həm başqılar. Jəne bunun tətirsə bolup, u madaq: əz—əzəm; kez—kəzəm, etyk—etək, xotun—xotan, oqul—oqalva başqılar. Mundin kejin imlada bularni joqutuş jəni ərəpcə bilən jazqəndək jazmasliq. Bəlki: aldiq, nəldik, edik, kətqidzi, kirgisdi, əzym, kəzym, etyk, xotun, oqul, dəp jezişni əsas qilişni məxsət qiliş.

18. „qan“ qelin həm incikə sezlərdə jezilidu: alidiqan, kelidiqan, „kelidikən“ bolup jezilmajdu. Şununqa oxşasla „qu, qu“ qəşumciliri bar. Bularmu, qelin—incikə sezlərdə jezilidu. „ku“ bizdə joq.

19. „Ca, ca“. Bular qelin sezlərdə „ca“, incikə sezlərdə „cə“ bolup jezilsun. Ujqurca, qazaqca, aqca, senince, menince; jəne: qica, qica, kica, qica bəlgyliri bolup, bularmu singarmunizim qaidisi astida jezilsun: bazar-qica, əjgicə, qacanqica, bir əilqica degəndək.

20. „nin“ bulup jezilidiqan qəşumca mundin kejin: mun, nyn, nin bolup jezilsun; məsilən: atnin, otunnun, sytnyn.

21. Bizdə „ş“ anlinidu: Amma biz „işt“ degən sezdin başqılarda jazmiduq. Mundin kejin „işt“ degən sezdimu „ş“ ni jazmaj, „it“ dəp jezilsun.

Muşular bilən imla toqruluq pikiririmnin tygytimən; untulup qalqan, toqri kəlməjdüqan, qijin keldiqan çajliri boluşi mymkyn. Til—imla məsililiri bilən məşul bolup jyrgən joldaşlar tolxuturuşlirida, kəmciliq çajlirini kərsytsyliridə şək joq.

P. Malup.

Ujqurların ədəbi tili.

Ujqurların hazırqi vaxta ciqip turqan vaqitliq mətbuatlirida ədəbi jil toqruluq xeli muzakirilər bar. Bu muzakirilər mətbuatlilə əməs, hətta xəliq iaidimu bar. Bu muzakirilər arisida xeli typik məsətlərimu bar. Cynki kəpcilik ujqurlar arisida birləşkən ədəbi til bolsun dəjdü. Bu iş menince nəjiti uədan iş.

Bu iş jalquz ujqurlardilə əməs, („Qutuluş“ nin 23 nçi sanıqə qaralsun) əziraq tyryk xəliqliri arisida birləşkən ədəbi til tyzəştə, ujqurlarqa oxşas məxsədliri bar; məsilən: qapqazda, bəlgar, qaracaj, qumuq, sibirdə, şurla, xaqas arisida (qojbal, piltir, saqaj, qos) həm başqa xəliqlər.

Mən əzəm ençənda bir az kyn boldum; kəp tanuşmusammu. hər kim bilən sezləştim. Şununqa oxşas Almutiqa kəlgəndin bəri oqutqucılar, tilcılar və başqalar bilən sezlişivatimən, mən pənimcə, ujqur tilciliri, oqutquciliri, şair, ədiəliiri ujqur şivcəklirini təksirəşkə, degilik kərsytitivatqan. Ular kəprək luqat həm qəjəmin şivisiği umumi ujqur əmgəkčiliri ycyn ədəbi til bolalajdu: mana şundaq jərləni axturidu.

Bəzi bir tilçilər kona Turpan ujqurlarının umumi ədəbi tili bolsun; çünki kona Turpan tilida qazaq, tatar tillirinin təsiri joq. Həm bu şivicək „taranci“ şivicigigə jeqin dəjdu.

Bəzi birliri kuca şivisicigi sap, şunun yəyn ujqurlarğa ədəbi til bolsun dəjdu.

Yənciliri Qaşqar şivisigi unumğa ədəbi til bolsun; çünki ununda əzbək tilinin təsiri bar, tərinci, xotən—jərkənt şivicəkliri elinmişun; çünki unında Mahmut qaşqarının əftisicə hindinin təsiri bar dejişidu.

Əgər ujqur tilçilirinin jıqan loqətliri kona turpan şivicigigə sapıraq kəpirək bəlsimu, biz u, şivicəkni alalmajmız, Çünki kona turpan, qomul, xotənə va başqa şəhərlərdə ədib, şair, tilci, oqutquçılar sajuzimizda joq.

Əgər biz kəpirinsijidə kona turpan şivicigigə tilni sap dəp elişqə toxtam qilsaq, ətiki kynpə „qutuluş“ bilən „k. a“ nin xizmətiliri kona turpan şivicigini eliş yəyn, kona turpanğa bərip luqat jıqış kerəkmü? əlvəttə, bu iş mymkyn əməs.

Şunun bilən billa, gezit oququçiliri kona turpan şivisini qandaq oqup həm qandaq anladu dəjdu.

Qazaqistan əlkə partiya kəmititinin dikəbir ejda bolqan pili nomi jərilkləştiryş toqrulaq ciqarqan toxtamida: „taranci bilən qaşqarlıqlar arisida turmuş til toqruluq hic qandaq ajrimisi joq; şunun yəyn ularının iqtisadi turmuşini kycajtış kerək“ degen edi. Bu toxtamni bir minut əstin ciqarmaj, iqanlatmaj əməlgə əşurişimiz kerək.

Bu toxtamni əməlgə əşuriş jolida birdin—bir cərə imla məsilisini yzyl kesil jeşiş.

Mənincə imla məsilisidə „k. a“ əsasqə elinip, onun kəmciliqlirini ciqirip taldurüş həqət. Əmdi, „qutuluş“ nin hazırqi imlası şərqi Tyrkistanda jasıqan ujqur şivicəklirinin qajsiqə bəlsumu, lajiq əməs.

Şunun yəyn „qutuluş“ nin imlasini „k. a“ nin imlasıqə jeqinləşturyş kerək.

Əzbəklər anları tölaraq jeza tiliq jəlynyp, singarmunizimqə əsəs qilip aldi. Şununqə oxşas ujqurlarmu, jeza kəpcilikigə qarap hələ tyzəşliri kerək.

Jeza tilini əsas qilip elişimizdin məxsət, birinçidin ujqur əmgəkçilirigə jeqin bəlsimiz. Bəzi bir kişilər, tilimizni 100 plirsən singarmunizimləşturyş desimu, bunun mymkynligi joq. Çünki, u vaxta ujqur əmgəkçiliridin jıraqlaşqan bəlsimiz.

Sajuzimizdiki ujqurlarının hazırqi ikki şivicəklirinin ajrimisi az.

Biz imla tyzigəndə, jalquz sajuzdiki ujqurlarınla kəz əldimizqə kəltirməy, əlki, pytkyl ujqurustandiki ujqurların kəz əldimizqə əpkilip tyzəjmiz.

Ujqurlarının ik i vaqitliq mətbuati ikki şivicəktə davam qılmaqtə; əgər imlani birləştiryş, umumi ujqurlar yəyn ortağ ədəbi tilnin majdanqə kəlişi təsli.

Ujqur tili—imla kəneşmisi munəstəfil bilən.

Kəneşlər sajuzinin egiligi kyndin—kyngə əldiqə bəsqənsiri, Mədəni—maarip işlirimizmu, şuncə ildamliq bilən əldiqə bəsiş ketip bəridu.

Şunun bilən billa, az millətlərinin qatarida sanalqan ujqur əmgəkçilirimu, əz mədəniyyətini tyzyməktə.

Şərqi Tyrkistandiki ujqur əmgəkçiliri mundin bir nəccə jyz jil ilgiri səjasi, iqtisadi, mədəni jaqtin qandaq tənən dəriçidə bəlsə, hazırmu, bir

qədəm əldiqə basmaq turmaq, bəki bir nəccə qədəm kəjnigə ketip bərməqtə.

Əmdi şü əmgəkçilərinin birsi hisaplanqan kəneşlər əldiki ujqur əmgəkçilirinin mədəni, iqtisadi jaqliriqə qarajdiqan bəlsəq, şərqi Tyrkistanda qariqanda min dəriçidə əldiqə bəsiş ketip bərqanlıqınıznı kəryimiz.

Mana şü səzlimiznin isəti yəyn kəp uzun səz qilməstin, jalquz pytkyl dunjada ujqur əmgəkçiliri yəyn ciqip turqan „k. avazi“ bilən „qutuluş“ gezitinin əz ətrapiqə 10 mindin oşuqraq oququçilərin tapqanlıqı həm ujqur tilida jəni birləşkən tyryk ilibəsi bilən ciqqan va ciqmaqtə bolqan 40 cə kitaplirimiz, bununqə çənliq guva bəlsə kerək.

Əmdi biznin əsirlər bəjica əlyk həkmidə turqan til—imlalarimiznu, əktəbir inqilabi bolqandin kəjin, mədəniyyətimiz əskənsiri, əzizə jərdəmcilərin kyndin—kyngə tələp qilip jatidu. Həm şundaq oluşimu təsli bir qanun edi. Şundaq tələpər qisida, 28 nci jili Səmərqəndə ujqurlarının ilmi kənişi bolqan bəlsə, manə əmdi unın kəmciliqlirini tulturyş yəyn, ikkinji ilmi kəneş Qazaqistannın mərkizi bolqan Almutida ataqliq til alimlirinin əldidə bolmaqtə. Mundun kəjin madaq nəccə kəneşmilərinin qacirilişi təsli bir hal.

Əmdi biznin qolumizdiki matirijallirimizqə qariqanda, 23 nci san „k. a.“ da Səbirçan adəşnin ili ujqurlirinin ajrim şivisi bəz degidək matirijallərin tapqinimiz joq. Amma əzbəklərgə oxşas Təşkən, Namangan, Buxara, Xivə əzbəklirinin şivicəklirigə oxşas bəzdimu qaşqar, xotən, aqsu, qarəşər, qəmul, yrynci, ili dotəjliridə (okruk) jasıqan ujqurlarda şivicəklər bəz.

Əzbək əmgəkçiliri qandaq ortağ ədəbi til tyzygen ədəsə, bizgimu şundaq birləşkən ədəbi til—imla tyzyş mymkyn, mymkynlə əməs, hazırqi turmuş şüni tələp qilidu. Bununqə misal yəyn hazırqi şərqi Tyrkistandiki ujqurlarının bir-ikki məqallirini ylgə yəyn kərsytyp ketiman:

1) Kucarliqtin: aj bilən kyn doskən, colpanqə həmrə joqkən;

... sorsam, adəşqə nika joqkən.

2) jəkənliktin: apa tapsan atqə bə, saman jisun kalila: tapqinimni əzən jə, işləp jisun balila.

3) Qaşqardin: bəməşnin əsi pişməş, əzi qazan bəşidin cəşməş.

Bunundin başqə 230 din oşuqraq ili ujqurlirinin xaliq ədəbiyatı din kəcyryp jazqan məqəllirinin qaşqarlıq, kucarliq, jəkənlik, aqsuluq ujqurlarının əldidə oqup bərdim; hic qajsisı, bir ujqur bəz madaq səz-lər joq degin joq.

Mana madaq həççətlər şüni kərsytyp turndiki, biznin arimizda ajrimin joq bərnin az ikənligini.

Səmərqəndə bolqan ujqurlarının ilmi kənişi „b“ bilən „f“ ni bəz də joq dəp almaj qalqan. Əmdi biz punitikamizni uşdan təkşyrgəndə bu hərip lərinin bərligə məlym bəidi, məsilən: cəqər, zəqər, taqəl, taqliri, saqlari etqanda „b“ taluşı ocuq anlinidu.

Şuningə oxşas „f“ tavuşı həm „yfe, syfe“ deyəngə oxşas səzlimizdə bərligə əlinidu. həm „p“ həripigə qarəqanda hərpini etqanda kəlypykliri az bir az bəşraq tegip etilidu. Mundin başqə bəjnəlmiləl atalqularını əzgəktəməstin almaqci bolup jatimiz. Mana madaq çajlarda „f“ hərip kerək: fizik, fosfur deyəngə oxşas səzlərdə jəzilidu.

Baş hərip məsilisi bəlsə, bizdin başqə tyryk əmgəkçiliri elip turqanda biz almajmız dəp tirəçəp eliş, bu əlvəttə bolmajdiqan iş. şunun yəyn baş həripni eliş kerək.

Tilçilirimizniñ kənpirinsijğa bərgən izahatı.

Mən 20 nçi jildin başlap jəttə sudiki ujqur əmgəkçiliri arisida işləp kəldim. Muşu kyngicə til toqruluq menin yzə qarashirim bolup kəldi. Mandaq xata qarashirimni tyryk jeni ilipəə kəmititinin 4—pilinomi həm ujqur til—imla kənpirinsijsigə qatnaşqandin kejin bildim.

Bunundin kejin xatalirimdin kecip, til—imla məsilisidə kənək qarap, ujqur tilçiliri bilən qolqa—qol tutuşup menişqa vadə berimən. Ujqur pralitarijatının mədəniytini tyzəştə bə kycymni sarp qilişqa təjjarmən.

Sabirçan.

„Biz xatalıqlar bilən ygynimiz“ değən edi—Lenin joldaş. Bu gəpnin nə qatarlıq toqri ikənligi, unun izah və pəlsəpilirigə toxtulup turmajmən.

Ujqur ədəbi tilini tyzəştə bizdə çiq muzakirilər boldi. Bunundin kejinmu boluş mymkyn.

Su muzakirilərnin icidə mənmu bə edim. Mənmu ujqur ədəbi tilini tyzyştə bir munca heqiqətkə jeqin pikirlərnə majdanqa təşlidim. Biraq, menin ədəbi til tyzyş toqrusidiki asasi jolumnin xata ikənligini bir munca joldaşlar kərsətsimu, mən taki 2—til imla kənpirinsijmigiçə öz pikirimdə bolup kəldim.

Ləjkin kyclyk alimlar qatnaşqan bu kənpirinsijsizdin tutqan jolumnin sas xata ikənligini cyşəndim. Şunlaşqa avalqi jolumqa pəqətlə qarşı değidək tizis bilən ciqtim.

Bu joldiki menin asasi xatajim umumi ujqur əmgəkçilirigə ədəbi til tyzəştə tar jolda menişim edi. Mən hazır u joldin kəctim. Bunundin kejin umumi ədəbi til tyzəştə kəp bilən bilə mən.

L. Ənsari.

MUNDƏRİÇISI.

	set.
Kənpirinsijə eciloqanda	4
Təbrik səzlər	4
Kənpirinsijdə qaralqan məsililər	5
Kənpirinsijinin əhmijti toqruluq Tuqçanupnin daklati	5
Til—imla toqruluq Molup daklati	6
Muhəmmədij J. atalqular Toqruluq qilqan daklati	13
İkkinçi til—imla kənəşmisinin toxtamliri	14
Atalqular toqruluq ciqirilqan toxtam	17
Əmgək məktəpliri toqruluq ciqirilqan toxtam	17
Qoşumca	19
Malup. Seriq ujqurlar	19
T. Quflu, Udulq jol	20
L. Ənsari məqalisi	24
P. Malup. Ujqurların ədəbi til	27
Tilçilirimznin kənpirinsijə bərgən izahatı	30